

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əliyeva Nailə Elxan qızı

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Restrukturizasiya və sənaye müəssisəsinin təşkilati
quruluşunun təkmilləşdirilməsi məsələləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060408 Sənayenin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi
İxtisaslaşma: İstehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və
idarə edilməsi (sahələr üzrə)

Elmi rəhbər
dos., i.ü.f. d. S.M.Məmmədov

Magistr proqramının rəhbəri
dos., i.e.n. A.Ş. Mehtiyev

Kafedra müdiri:
dos., i.e.n. Ə.V.Hacıyev

BAKİ -2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL 1. SƏNAYEDƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİ VƏ DÖVLƏTİN SƏNAYE SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	6
<i>1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənaye müəssisələrində struktur dəyişikləri və onu zəruri edən amillər</i>	6
<i>1.2. Sənayedə restrukturizasiya meylləri və dövlətin sənaye siyasəti</i>	18
<i>1.3. İstehsal müəssisələrinin quruluşu və onu müəyyən edən amillər</i>	27
FƏSİL 2. STRUKTUR SİYASƏTİ VƏ SƏNAYENİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ ÜZRƏ DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİ	36
<i>2.1. Dövlətin struktur siyasəti və onun əsas istiqamətləri</i>	36
<i>2.2. Sənayedə struktur islahatları və sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsi</i>	41
<i>2.3. İnnovasiya siyasəti və sənayenin dəstəklənməsi üzrə dövlət tədbirləri</i>	54
FƏSİL 3. SƏNAYENİN MÖVCUD İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI	59
<i>3.1. Sənayenin mövcud iqtisadi vəziyyətinin təhlili</i>	59
<i>3.2. Azərbaycan sənayesinin iqtisadi inkişaf problemləri</i>	68
<i>3.3. Restrukturizasiya və müəssisənin idarəetmə sisteminin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi məsələləri</i>	79
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	88
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	91
PE3IOME	94
SUMMARY	95
REFERAT	96

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında maddi istehsalın aparıcı və ən iri sahəsi olan sənaye müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hər bir ölkədə sənayeni inkişaf etdirməklə xalq təsərrüfat kompleksinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək, ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına nail üçün qlobal iqtisadi və sosial problemlərin həllini sürətləndirməlidir.

Bu sürətləndirməyə, məqsədə nail olmaq üçün isə zəruri istehsal amillərinə malik olmaqla rəqabətqabiliyyətliliyi yüksəltmək mümkündür. Bütün bunlar isə sənayenin, onun struktur bölmələrinin fəaliyyətində köklü dəyişikliklərin edilməsi və müəssisələrin restrukturizasiyası ilə mümkündür.

Restrukturizasiya moda məqsədi ilə deyil, obyektiv şəraitin tələbindən irəli gələn zərurətlə həyata keçirilir. Restrukturizasiyanın başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o müəssisənin gündəlik işgüzar tsiklinin bir hissəsi deyildir. Restrukturizasiyanı məhz müəssisənin fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün istiqamətlərini əhatə edən dəyişikliklərin kompleks xarakterinin zəruriliyi şərtləndirir. Biznesin uğuru və səmərəliliyi restrukturizasiyanın aparılmasının məqsədli təşkilindən çox asılıdır.

Restrukturizasiya nəinki islahatlaşdırmanın ən səmərəli və böyük investisiya tələb etməyən üsulu, eləcə də müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi və onun ləğvindən qaçmanın yeganə üsuludur. Odur ki, respublikada ödəməqabiliyyəti olmayan müəssisələrin restrukturizasiyası böyük zərurət təşkil edir.

Normal fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatda bütün müəssisələr dövrü olaraq restrukturizasiyaya müraciət edirlər. Çünki xarici mühit həmişə dəyişir. Digər tərəfdən, inkişaf müəssisənin müvəffəqiyyətinin və mövcudluğunun əsas tərkib hissəsidir. Əgər müəssisədə artım yoxdursa, onda işçilərdə ruh yüksəkliyinə nail olmaq və yüksək ixtisaslı menecerləri cəlb etmək çətin olur. Müəssisənin inkişafı isə yeni strategiyanın hazırlanmasını və reallaşdırılmasını zəruri edir.

Restrukturizasiya müəssisənin ağır böhran vəziyyətindən çıxarılması, maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması, xarici mühitin dəyişilməsini və yeni strategiyanın

tələblərini nəzərə almaqla fəaliyyətin yenidən qurulması vasitəsidir. Müəssisənin restrukturizasiyasının aparılması zərurəti ilk növbədə, onun ağır maliyyə vəziyyəti, müəssisənin iflası, mülkiyyətinin müəyyən hissəsinin və imicinin itirilməsi təhlükəsi, istehsalın səmərəlilik səviyyəsinin və investisiya cəlbediciliyinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Belə halların yaranması bir sıra daxili və xarici səbəblərlə izah olunur. Bunlar isə ölkə sənayesinin restrukturizasiya olunmasının zəruriliyini göstərir.

Tədqiqatın predmetini bazar münasibətləri şəraitində istehsal müəssisələrinin restrukturizasiyası məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan Respublikasının sənaye müəssisələri seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə ölkə sənayesinin müasir vəziyyətinin və sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyasının mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili əsasında bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq magistr işi yazılarkən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- ❖ müəssisənin restrukturizasiyasının mahiyyətinin elmi cəhətdən araşdırılması;
- ❖ müəssisənin restrukturizasiyasının aparılması mexanizmi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- ❖ Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin inkişafının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- ❖ ölkədə dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və onların restrukturizasiyası prosesini araşdırmaq;
- ❖ sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyasının əsas istiqamətləri araşdırılmışdır;
- ❖ sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyası prosesinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını əcnəbi iqtisadçı alimlərin sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyası məsələlərinə həsr edilmiş elmi tədqiqatları,

dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələri, respublikamızın iqtisadçı alimlərinin bu mövzu ilə əlaqədar nəzəri fikirləri və s. təşkil edir.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, mövzu ilə əlaqədar materialların öyrənilməsində və yazılmasında istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 101 vərəq olan kompyuterdə yazılmış mətnədən ibarətdir.

FƏSİL 1. SƏNAYEDƏ STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİ VƏ DÖVLƏTİN SƏNAYE SİYASƏTİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sənaye müəssisələrində struktur dəyişikləri və onu zəruri edən amillər

Müasir dövrdə biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi mövcud şərtlərdə yeniliklərin təsirinə məruz qalmaqla müəssisələr öz statuslarını, qazandıqları mövqelərini qorumaq möhkəmləndirmək üçün bazar prinsiplərinə uyğun olaraq rəqabət aparmalı, yeniliklər etməli, ən əsası isə daxili və ətraf mühit amillərini nəzərə almaqla istehsal-təsərrüfat, kommersiya fəaliyyətlərini davam etdirməlidirlər.

Bazarda güclü rəqabətin olduğu bir şəraitdə təsərrüfat subyektləri ətrafın güclü təsirini nəzərə alaraq müvafiq tələblərə uyğun öz işini təşkil etməli və fəaliyyətin səmərəliliyini daha da yüksəltməyə çalışmalıdır. Bunlar isə mütəmadi olaraq xaricə təsiri altında iç mühitdə də dəyişikliklərin edilməsini zərurətə çevirir. Bu nöqtəyi nəzərdən müəssisələr dünya iqtisadiyyatının, daxili mühitin çevikliyinə əsaslanaraq baş verən və gözlənilən yeniliklərə hazır olmalıdır, bazarın tələbi belədir.

Müəssisənin ətrafında gedən sürətli dəyişikliklər və yaranan qeyri-müəyyənlik halı onun idarə olunmasının təkmil vasitələrindən ən mükəmməli strateji idarə etmədir. Strateji planlaşdırmanı və idarə etməni kompleks şəkildə həyata keçirən firmalar digərləri ilə müqayisədə daha effektiv fəaliyyət göstərir.

Strateji planlaşdırma idarəetmənin funksiyalarından biri olmaqla, üzərində bütün idarəetmə sisteminin funksiyaları və ya idarəetmə sisteminin əsas fəaliyyət strukturu qurulan fundament rolunu oynayır. Strateji planlaşdırma alət olaraq onun köməkliyi ilə müəssisələrin fəaliyyət məqsədləri sistemi formalaşır və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması üçün müəssisə kollektivinin bütün imkanlarını birləşdirir, səfərbər edir [20].

Strateji planlaşdırma əməliyyat və qərar dəsti kimi çıxış edir və onun köməkliyi ilə müəssisənin fəaliyyət məqsədlərinin əldə olunmasını təmin edən strategiya hazırlanır. Qeyd olunan tərifin məntiqi ondan ibarətdir ki, idarəetmə aparatının

fəaliyyəti və onun əsasında qəbul olunan qərarlar müəssisənin öz məqsədlərinə nail olmasını təmin edən firmanın fəaliyyət strategiyasını formalaşdırır.

Strategiya – sahibkarın, müəssisə və təşkilatın biznes fəaliyyətinin baş planının üstünlüklərini, resursların və strateji məqsədlər əldə edilməklə ardıcıl addımlar atmasını müəyyən edir. Ümumilikdə strategiya sahibkarın əsas məqsədlərini və ona nail olmaq üçün uzunmüddətli dövrdə, perspektiv imkanlar nəzərə alınmaqla müvafiq vəzifə və funksiyaların reallaşdırılması yollarını müəyyən edən bacarıqdır. Strateji məqsəd dedikdə müəssisənin sahibkarlıq, biznes, sosial və digər sahələrdə fərqli nəticələrə nail olmağa yönəldilən niyəti başa düşülür. Bütün bunlar öz növbəsində müəssisənin fəaliyyət göstərmə qabiliyyətinin və qəbul olunan idarə etmə qərarlarının çərçivəsini müəyyənləşdirdiyindən onun strategiyasında arzu olunan yeniliklər istehsal-kommersiya fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinə kəskin və mühüm təsir göstərir.

Qeyd edilənlər hamısı müəssisələrin fəaliyyətində müvafiq yeniliklər daha mükəmməli isə struktur dəyişiklikləri tələb edir. Struktur (*structures*) anlayışı hər bir fəaliyyət sahəsində işlədilir. Fransız alimi, iqtisadçı Fransua Perru qeyd edirdi ki, iqtisadi vahidin strukturu nisbətlər və münasibətlər məcmusu olmaqla hal-hazırda, bu anda həmin vahidin özünü xarakterizə edir. Struktur müəyyən çərçivəyə salınmış təsnifata malikdir [22, 24].

İqtisadi ədəbiyyatlarda “struktur dəyişiklikləri” – “restrukturizasiya” anlayışı və onun məzmunu müxtəlif izahlarla verilir. Məşhur rus iqtisadçıları İ.İ.Mazur və V.D.Şapiro görə: - “müəssisənin restrukturizasiyası bazarın xarici şərtlərinə və onun inkişaf strategiyasına uyğun olaraq müəssisənin fəaliyyət metod və şərtərinin kompleks şəkildə dəyişdirilməsi prosesi” [21].

Rus alimlərindən olan iqtisadçı alimlər L.P.Straxova və Q.V.Butkovskaya müəssisənin restrukturizasiyasına - “özünün rəqabət qabiliyyətini bərpa etməsinə imkan verən təşkilatı, texniki, maliyyə xarakterli tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsidir” kimi izah vermişlər. Digər iqtisadçı alim Q.V.Buliçeva da L.P.Straxova, Q.V.Butkovskaya, İ.İ.Mazur və V.D.Şapiro kimi restrukturizasiya

prossesinə - “biznesin dəyərinin artmasına gətirib çıxaran istehsal resurslarından səmərəli istifadənin təmin olunmasıdır” kimi tərif vermişdir [17, 21, 22].

Qeyd edilən fikirlər və verilən təriflər “restrukturizasiya” anlayışının məzmununu tam əks etdirmir və olduqca bəsitdir.

Restrukturizasiya ingiliscədən (*restructuring*) – hər hansı bir obyektin strukturunun yenidən qurulması kimi mənə verir. Struktur latıncadan (*struktura*) qayda, yerləşmə, quruluş mənasını verir.

Məlumdur ki, müəssisələr öz fəaliyyəti boyu xarici və iç mühitin müxtəlif dərəcəli təsirlərinə məruz qalır. Bu yanaşma baxımından qeyd etmək olar ki, “müəssisənin restrukturizasiyası-xarici və ya iç mühitin təsiri ilə onun strukturunun, həmçinin biznesini formalaşdıran elementlərinin strukturunun dəyişdirilməsidir”.

Rus iqtisadçısı M.D.Aitstova bu prosesi tədqiq edən bir alim olaraq bu anlayışı “restrukturizasiya - fəaliyyətin təşkili strukturunun radikal şəkildə dəyişdirilməsidir” kimi izah etməyə çalışmışdır [14].

Qeyd edilənlərlə yanaşı vurğulamaq gərəkdir ki, “restrukturizasiya əsasən biznesin-təsərrüfatın idarəetmə sisteminin, maliyyə-iqtisadi siyasətinin, operativ fəaliyyətinin, marketinq və satış sisteminin, heyətin idarə edilməsinin təkmilləşdirməsidir”.

İqtisadyönümlü müxtəlif ədəbiyyatlarda “müəssisələrdə islahat aparılması”, “müəssisənin yenidən təşkili”, “müəssisənin restrukturizasiyası”, “reinjinirinq” anlayışlarına yanaşmalar fərqlidir. İ.İ.Mazur və V.D.Şapiro restrukturizasiyaya müəssisənin yenidən təşkili və onda islahatların aparılması kimi mənə verir. M.D.Aistov bu prosesi, müəssisənin yenidən təşkili, reinjinirinqin isə müəssisədə aparılan islahatların tərkib elementi olması kimi qeyd edir [14, 20, 21].

Bir sıra iqtisadçı-alimlər “islahat” və “restrukturizasiya” anlayışlarının eyni mənə daşdığını və vahid məzmunu malik olduqlarını izah etməyə cəhd edirlər. Belə ki, onların təbrincə desək, “islahat” müəssisənin strategiyasına və yenidən təşkilinə, “resturukturizasiya” isə əsasən müəssisənin və onun istehsal etdiyi məhsulların çeşidinin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur.

Vurğulamaq lazımdır ki, “müəssisədə islahatlar” “restrukturizasiya” ilə müqayisədə daha geniş anlayışdır və o fəaliyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş bütün əsaslı xarakterə malik tədbirləri əhatə edir. Rus iqtisadçıları M.V.Odinçov və L.V.Eckin öz əsərlərində qeyd edirlər ki, “restrukturizasiya” müəssisənin islahatı proqramının bir hissəsidir və müvafiq olaraq onu müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına səbəb olan əsas islahat mexanizmlərindən biri kimi qəbul etmək lazımdır [22].

XX əsrin 90-cı illərindən etibarən ölkə iqtisadiyyatında və onu ayrı-ayrı sahələrində aparılan iqtisadi islahatlar müəssisələrin mövcud iqtisadi vəziyyətinin dəyişməsinə ölkə iqtisadiyyatının transformasiyasını zəruri etdi. Xarici mühitin, bazarın tələbi ilə ölkə iqtisadiyyatında mikrosəviyyədə bir çox istiqamətlər üzrə köklü dəyişikliklər aparılmışdır:

- ❖ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə verilən imkanlar ölkə iqtisadiyyatında çoxmülkiyyətçilik formalarının yaradılmasına, müəssisələrin çox növlü təşkilati-hüquqi formalarının sayını artırdı;

- ❖ mərkəzləşdirilmiş sahə idarəetmə prinsipindən korporativ idarəetməyə keçid sənayenin strukturunda dəyişikliklərin aparılmasını zəruri etdi;

- ❖ bazar prinsipləri əsasında təsərrüfat fəaliyyətinin qurulması müəssisələrin fəaliyyət prioritetlərini dəyişməklə onun təşkilati struktur dəyişikliyi zəruri etdi.

Sənaye və onu təşkil edən sahə, yarım sahə və müəssisələrdə aparılan proseslər - “struktur dəyişiklikləri”, onların təkmil bazar iqtisadi münasibətlərinə adaptasiyası uzunmüddətli və resurs tələb edən işlərdir. Struktur islahatlarının sürəti və tezliyi müəssisələrin profilindən, miqyasından, xarici mühitdəki mövqeyindən, maddi vəziyyətindən və bilavasitə rəhbərliyin məqsədi və bacarığından asılıdır.

Uzun illər bazar prinsipləri bərqərar olan inkişaf etmiş ölkələr azad iqtisadiyyatlı təsərrüfat fəaliyyəti əsasən onun korporativ formasının olması ilə xarakterizə olunur.

İnzibati amirlik dövründə xalq təsərrüfatının sahəvi strukturu əsas kimi qəbul edilmişdi. Lakin yeni münasibətlər, bazar iqtisadiyyatı maddi istehsalın korporativ strukturunun formalaşdırılmasını labüd etdi. Təbii ki, korporativ quruluş daha

mükəmməl və çevikdir. Korporativ quruluşun sahəvi strukturundan üstünlüyünü ayırd etmək üçün onlar arasındakı fərqi aydın başa düşmək lazımdır. Beləliklə, milli məhsul istehsalının korporativ quruluşunun sahəvi strukturundan üstün cəhətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- ❖ son məhsul istehsalı üzrə struktur bölmələri ilə şaquli inteqrasiya olunmuş iri korporasiyaların olması;

- ❖ korporativ strukturun daha diversifikasiya qabiliyyətliliyi;

- ❖ korporasiyadaxili məqsədli inkişaf proqramı və cari, operativ planlaşdırma;

- ❖ korporasiyada beş və daha çox yüksək texnologiyaların olması;

- ❖ korporasiyalar arasındakı əlaqələr.

Sahəvi quruluşun əsas xüsusiyyətləri isə əsasən sahələrin çoxtexnologiyalı və yüksək ixtisaslaşdırılmasından ibarətdir və əsas fərqləndirici əlamətlərə arasında ən təsirliləri:

- ❖ çoxsaylı müəssisələri özündə cəmləşdirən sahələrin olması;

- ❖ texnoloji ixtisaslaşma - sahədə eyni zamanda bir neçə yüksək texnologiyanın olması;

- ❖ inteqrasiyanın, təbəçiliyin üfüqi xarakter daşması;

- ❖ sahələrarası xammal və materialların, yarımfabrikatların çevik mübadiləsi və s.

Rus iqtisadçısı Q.Kleyner korporativ müəssisələrin idarə edilməsinə həsr edilmiş əsərlərində müəssisənin korporativ idarəçiliyində iştirak edən obyekt və subyektləri fərqləndirir [20]:

- ❖ baş direktor;

- ❖ admnistrasiya - baş direktorun müavinləri, ali xətti və funksional rəhbərlər;

- ❖ müəssisənin işçiləri fiziki şəxs kimi;

- ❖ əmək kollektivi;

- ❖ səhmdarlar - fiziki və hüquqi şəxs kimi;

- ❖ idarəedici orqan kimi səhmdarların yığıncağı.

Qeyd edilən idarəetmə iştirakçılarının hər birinin müəssisənin işində maddi marağı, səlahiyyəti olmaqla yanaşı onun istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin

nəisəcinə görə müəyyən məsuliyyət daşıyırlar. Q.Kleyner rusiya iqtisadiyyatında formalaşan korporativ tipli idarəetmənin real vəziyyətini təhlil edərək işçilərdə mövcud və arzuolunan maraqları, səlahiyyət və məsuliyyətlərin olmasını fərqləndirmişdir [20]. Funksional-idarəetmə konfigurasiyasının elementləri olan maraqlar, səlahiyyətlər və məsuliyyətlərin arasında mövcud və arzu olunan perspektivdəki vəziyyətin nisbətinin əsas əlamətlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini cədvəl 1.1-ki kimi təsvir etmək olar.

Müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı qanunları və ya inzibati amirlik prinsipləri üzrə aparılması arasında kəskin fərq olduğundan yenidən müstəqillik qazanmış respublikada dövlət dəstəyindən, mərkəzləşdirilmiş MTT və satış imkanlarından məhrum olan müəssisələr qısa zamanda bir sıra problemlərlə üz-üzə qaldılar:

1) Bir çox amillərin təsiri altında müəssisələrdə idarəetmə sistemi səmərəsiz hala düşdü:

- ❖ müəssisələrin strategiya hazırlamadan fəaliyyət göstərməsi;
- ❖ marketing şöbəsinin olmaması və ya fəaliyyətsizliyi nəticəsində rəhbərliyin bazar konyukturu haqqında məlumatlılığı;
- ❖ işçi heyətinin, menecerlərin müvafiq ixtisas səviyyəsinin aşağı olması;
- ❖ fəhlə və mühəndis-texniki peşə işçilərinin prestijinə vurulan zərbə nəticəsində işçilərdə əmək motivinin olmaması;
- ❖ maliyyə menecmenti və xərclərin idarə edilməsində qüsurların olması və s.

2) Müəssisənin rəhbər işçilərinin təsisçilər və ya mülkiyyətçilər qarşısında qəbul olunan qərarlara, onların icrasının nəticəsinə, əmlakın qorunması və onlardan səmərəli istifadəyə, onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə məsuliyyətsiz yanaşma.

Baxmayaraq ki, təsisçilər, səhmdarlar mülkiyyətçi olaraq iş icraçılarından, cəlb edilmiş işçilərdən həmişə müəssisənin fəaliyyəti haqqında hesabat tələb edə, məlumat ala bilər. “Səhmdar cəmiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 13, 14, 15, 20, 21, 23 maddələri əsas tutularaq səhmdarlar tərəfindən müəssisənin icraçı orqanların fəaliyyətinə nəzarət hüququ olsa da Azərbaycan

Respublikasında mövcud olan müəssisələrin əksəriyyətində hələ də onların hüquqları qorunmur [1, 2, 5].

Cədvəl 1.1

Mövcud/arzuolunan funksional-idarəetmə konfigurasiyasında maraq, səlahiyyət və məsuliyyətin nisbəti

	Maraqların xarakteri: onların orientasiyası	Səlahiyyətlərin həcmi	Məsuliyyət ölçüsü
Baş direktor	Qısamüddətli - fərdiyyətçilik.	Qeyri - mədud	Aşağı
	Uzunmüddətli-müəssisənin maraqlarına yaxın	Geniş	Yüksək
Admnistrasiya	Uzunmüddətli - fərdiyyətçilik	Məhdud	Yüksək
	Uzunmüddətli - müəssisənin maraqlarına yaxın	Geniş	Yüksək
İşçilər	Ortamüddətli- fərdiyyətçilik	Minimum	Aşağı
	Ortamüddətli - “zavod potriozmi” elementi ilə fərdiyyətçilik	Məhdud	Məhdud
Əmək kollektivi	Uzunmüddətli - müəssisənin maraqlarına yaxın	Minimum	Sıfır
	Uzunmüddətli - müəssisənin maraqlarına yaxın	Məhdud	Yüksək
Səhmdarlar	Səhmdarın səhm payı və məqsədlərindən asılı olur- fiziki və ya hüquqi şəxs kimi şəxsi maraqlar.	Minimum	Məhdud
	Uzunmüddətli - fiziki və ya hüquqi şəxs kimi şəxsi maraqlar	Məhdud	Səhm payından asılı olaraq yüksək ola bilər
Səhmdarların ümumi yığınağı	Qısa və ya uzunmüddətli - səhmdarların tərkibindən asılıdır.	Məhdud	Sıfır
	Orta və ya uzunmüddətli - səhmdarların tərkibindən asılıdır	Geniş	Məhdud

Mənbə: Клейнер Г. Управление корпоративными предприятиями в переходной экономике // *Воп-росы экономики*. 1999. № 8.

3) SC-in nizamnamə kapitalının (NK) kəmiyyətə az olması. NK praktiki olaraq öz funksiyalarını hələ yerinə yetirə bilmir. Baxmayaraq ki, “nizamnamə

kapitalı” SC-in maliyyə vəziyyətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verən ən vacib göstərici olmaqla onun ümumi kapitalının ən sabit elementlərindəndir və onun dəyişdirilməsi müəyyən edilmiş qaydada qanunvericiliyə uyğun şəkildə həyata keçirilə bilər. NK cəmiyyətin öhdəliklərinin təminatı baxımından onun nizamnaməsindən irəli gələn müəyyən vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün zəruri vəsaitlərin akumliyasıya mənbəyidir. NK gələcəkdə gəlir məqsədi ilə görüləsi işlər üçün ilkin kapital kimi də çıxış edə bilər (mənbə: <http://www.economy.gov.az>) [1, 2].

4) Bəzi strukturlar hələ də qəbul olunan qərarları vaxtında və müvafiq səviyyədə yerinə yetirmirlər - məsələn, sahibkarların fəaliyyətinə müdaxiləyə qarşı verilən tapşırıqlar, məhkəmə qərarlarının icrası və s. (nəzarət mexanizmi və ya istək yoxdur) .

5) İnvestisiya cəlbəediciliyi baxımdan sahibkarların buna hazır olmaması və ya perspektivdə kapitalın qaytarılması ilə əlaqədar proqnozlaşdırılan çətinliklər.

6) müəssisələrin əzdində olan sosial sfera obyektlərinin saxlanılma xərclərinin yüksək olması. Artıq bütün müəssisələr, hətta yüksək gəlirlə fəaliyyət göstərən ADNŞ belə nəzdində olan uşaq baxçalarını yerli hakimiyyət orqanlarının balansına keçirdilər [34].

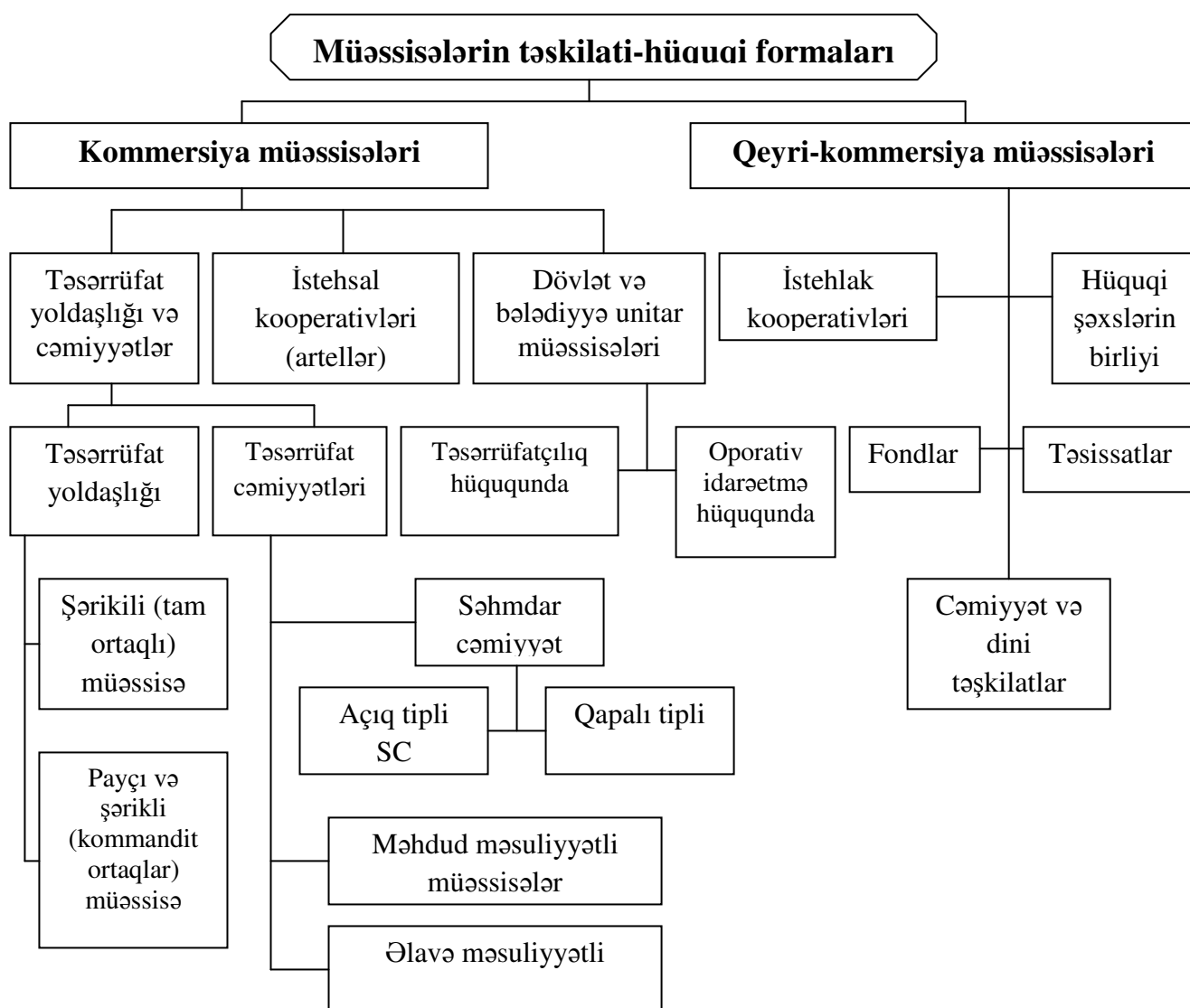
7) Maddi istehsal sahələrində istehsal olunan məhsulların keyfiyyət göstəricilərinin və rəqabətqabiliyyətinin aşağı olması.

8) Müəssisələrin fəaliyyəti haqqında səhmdarlara, potensial investitorlara, kreditorlara, elmi-tədqiqat mərkəzləri işçilərinə dolğun məlumatların verilməməsi. Müəssisə, onun strukturu, idarəetmə üsulu və fəaliyyət göstəricilərinin sirr olaraq saxlanılması yerli elmi işçilər, alimlər tərəfindən müvafiq tədqiqatların aparılmasına, həmin müəssisələrin işi ilə əlaqədar tövsiyələrin verilməsinə şərait yaratmır. Tədqiqatlar da real informasiyalar əsasında aparılmadığına görə şərti xarakterə malik olurlar.

Qeyd edilən problemlərin çoxluğu və onların həll edilməməsi yalnız mülkiyyətçilərə deyil, dolayısı ilə işçi heyətinə, əmək və əmtəə bazarına, dövlət büdcəsinə, elmi tədqiqat işlərinin məzmununa və keyfiyyətinə də neqativ təsir

göstərir. Bu baxımdan müəyyən edilmiş problemlərin həlli ilə əlaqədar dövlət və sahibkar analaşması əldə edilməklə konkret tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılması vacibdir.

Restrukturizasiya işləri yalnız müəssisə səviyyəsində deyil, eyni zamanda sahə və ölkə iqtisadiyyatı səviyyəsində aparılır. Belə ki, bəzən üçün ilk növbədə qanunu baza tam yaradılmış, məqsəd və vəzifələr müəyyən edilmişdir. “Müəssisələr haqqında”, “Səhmdar cəmiyyətlər haqqında”, “Xarici investisiyanın qorunması haqqında”, “İnvestisiya haqqında”, “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və digər normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmişdir (mənbə: <http://www.president.az/documents/laws>; <http://www.economy.gov.az>;) [1, 2, 3, 4].

Şəkil 1.1. Müəssisələrin təşkilati-hüquqi formaları

“Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Azərbaycanda müəssisələr bir çox təşkilati-hüquqi formada yaraqdıla bilər. Müəssisələrin təşkilati hüquqi formalarını sxematik olaraq şəkil 1.1 - dəki kimi təsvirini vermək olar [1]:

Müəssisələrin fəaliyyətinin bazarın tələblərinə uyğun təşkili və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün müntəzəm olaraq müəssisədaxili silahatlar və restrukturizasiya tədbirlərinin işlənməsi və reallaşdırılması olduqca vacibdir. Bu işə öz növbəsində iqtisadi inkişafın neqativ tendensiyasının qarşısının alınması üçün ölkə iqtisadiyyatının struktur yaradıcı elementi olan müəssisələrin səmərəli inkişafının təmin edilməsinə xüsusi diqqətin yetirilməsini əsas vəzifə olaraq sahibkar və müvafiq dövlət qurumları qarşıda qoyulmalıdır.

Tədqiq edilən məsələlərlə yanaşı islahatların əsas istiqaməti olan müəssisələrin fəaliyyət mühitinin dəyişməsinə müəssisədaxili dəyişikliklərin stimullaşdırılmasını da əlavə etmək lazımdır.

Ümumi qəbul edilmiş bazar prinsiplərinə uyğun fəaliyyətə keçid müəssisələrin islahatlarının məzmununu təşkil edir.

Müəssisələrdə aparılan islahatların məqsədi idarəetmənin yaxşılaşdırılmasına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə fəaliyyətin stimullaşdırılmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, istehsal xərclərinin azaldılmasına, fəaliyyətin maliyyə-iqtisadi nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına təkan verən struktur dəyişikliklərinin aparılmasıdır.

İslahatlar müəssisələr tərəfindən sərbəst aparılmalıdır. Lakin iqtisadi enmə və ödəmə böhranı şəraitində ancaq bir neçə müəssisə dövlət dəstəyi olmadan islahat aparmaq imkanına malik olmuşlar. Dövlət icraçı orqanları müəssisələrin daxili işlərinə birbaşa qarışmayaraq səmərəli fəal islahat aparan müəssisələrin fəaliyyəti üçün daha da əlverişli şərait yaratmalıdır.

Müəssisələrdə islahatların aparılmasının prioritet vəzifələri keyfiyyətində aşağıdakıları qeyd etmək olar [12, 14]:

- ❖ müəssisənin investisiya cəlbəediciliyini təmin etmək;
- ❖ səhmdarların (səhmdar cəmiyyətlər üçün) hüquqlarının müdafiəsi;

❖ iştirakçıların (təsisçilərin) və rəhbərlərin, məsuliyyətlərini dəqiq mədudlaşdırılmaq, korporativ idarəetmə mexanizminin inkişafı, səhmdar cəmiyyətin kapitalında iştirak hüquqlarının sərbəst bölgüsünün təmin edilməsi;

❖ məhkəmələrin qərarlarının yerinə yetirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

❖ təsisçilərin, səhmdarların, iştirakçıların, investorların və kreditorların müəssisənin maliyyə - iqtisadi vəziyyəti haqqında dolğun və dəqiq informasiyalarla təmin etsin;

❖ müəssisədə əlverişli idarəetmə mexanizmini yaratmaq.

Hamı tərəfindən qəbul edilmiş bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun fəaliyyətə keçidə müəssisələrin dövlət stimullaşdırılması üçün müəssisələrdə islahatları aparılması üzrə dövlət dəstəyinin müvafiq forma və üsullarını müəyyənləşdirərək tətbiq etmək vacibdir:

❖ struktur dəyişiklikləri (islahatlar aparılmış) edilmiş müəssisələrə tələbin (qiymətləndirmə meyarları) müəyyən etmək;

❖ müəssisələrə qarşı irəli sürülmüş tələblərin yerinə yetirilməsində müəssisələrin stimullaşdırılması üzrə kompleks tədbirlərin hazırlanması;

❖ müəssisələrdə islahatların aparılması üçün şəraitin yaradılması;

❖ müəssisənin iqtisadi mövqeyinin yaxşılaşdırılmasına, onların məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə, investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına köməklik etmək;

❖ iqtisadi göstəricilərin formalaşdırılmasının əsas mənbələrindən biri kimi mühasibat uçotu sisteminin və müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili alətlərinin dəyişdirilməsi;

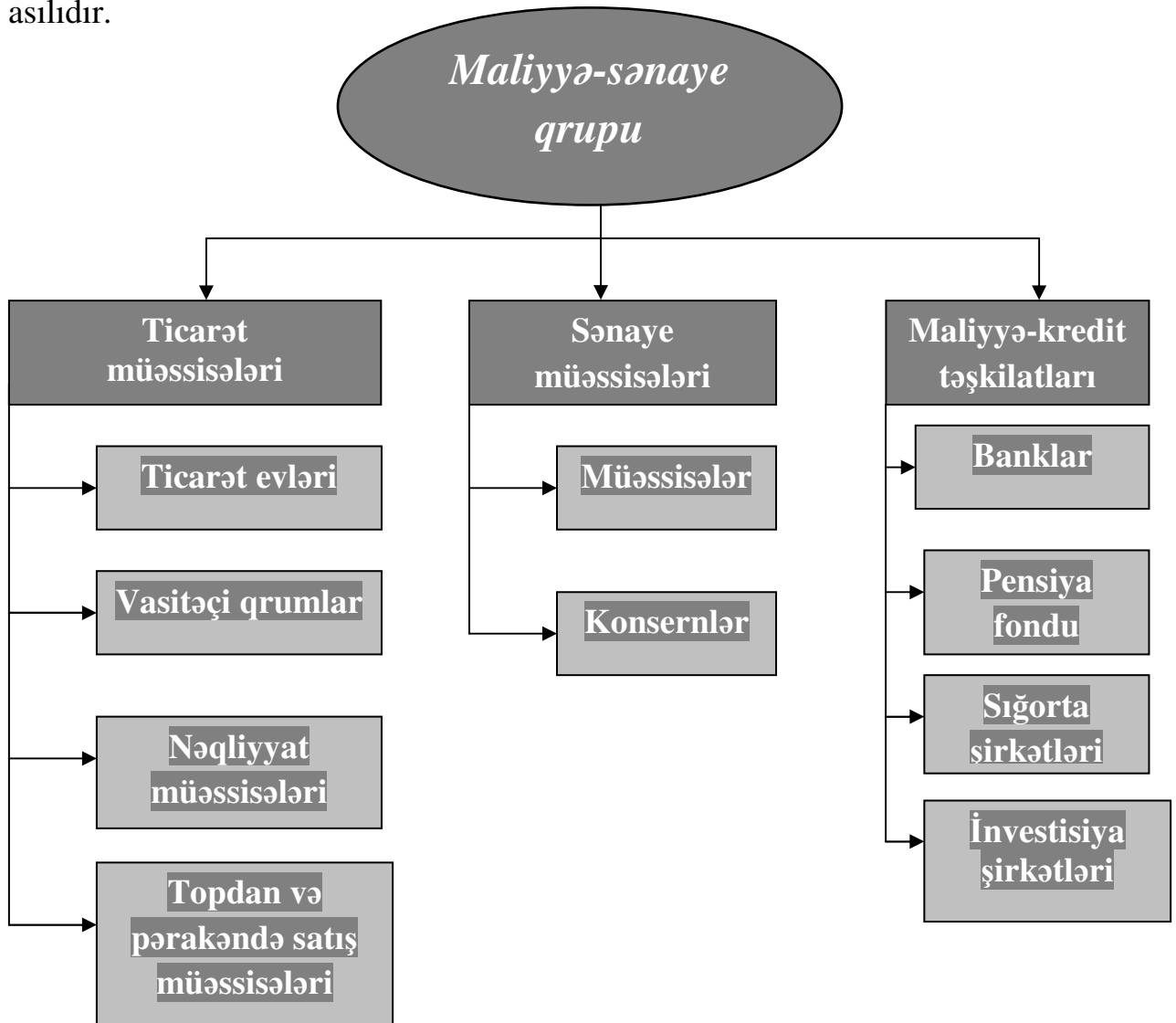
❖ auditorların attestasiyasına iştirak tələbinin və vahid audit standartının tətbiq edilməsi, müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyəti barədə dövlət statistika orqanlarına təqdim olunan yeni iqtisadi sistemin tələblərini əks etdirən göstəricilər dəstəsinin hazırlanması.

Baxmayaraq ki, müəssisələrdə aparılan struktur dəyişikliklərinin məqsəd və vəzifələri, prinsip və istiqamətləri eynidir, kommertiya təşkilatlarının təşkilati-

hüquqi formalarından asılı olaraq islahatların aparılması mexanizmi və dövlət təsiri dərəcəsi fərqlənir. Bununla əlaqədar müxtəlif təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrdə islahatların aparılmasının dövlət tənzimlənməsinin bir sıra xüsusiyyətlərini ayırmaq lazımdır.

Müəssisələrdə islahatların idarə edilməsinin səmərəliliyi yalnız konkret obyektə vəziyyətin təhlilindən deyil, həmçinin ətraf mühitin təhlilindən, hər şeydən öncə isə müəssisənin öz təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirdiyi sahədən asılıdır.

Şəkil 1.2. Maliyyə-sənaye qruplarının quruluşu [26, 34]

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin təşkilati quruluşu “yuxarıdan” müəyyən edilmir və daimi deyildir. Müəssisə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində sərbəstlik əldə edərək öz quruluşunu sərbəst fərdi olaraq müəyyən edir.

Nəticə etbari ilə, müəssisənin quruluşunu müəssisə qarşısında qoyulan məqsədlər məcmusu və onların əldə olunması metodları müəyyən edir. Müəssisənin quruluşu zaman və məkanca dəyişərək müxtəlif konfigurasiyaya malik ola bilər. Məsələn, müxtəlif quruluşa malik müəssisələri özündə birləşdirən təsərrüfat birliyi və cəmiyyətlər, maliyyə-sənaye qrupları, səhmdar tipli müxtəlif səviyyəli şirkətlər (şəkil 1.2.).

Tabelik konserni, koordinasiya konserni və holding kompaniyası səhmdar tipli çoxsəviyyəli şirkətlərin əsas formaları hesab edilir.

Beləliklə qeyd olunanlara əsasən aşağıdakı nəticələri söyləmək olar:

- ❖ sənaye müəssisəsi qarşısında öz quruluşunu dəyişərək onu bazar şəraitində təsərrüfatçılığa uyğunlaşdırmaq;

- ❖ sahəvi idarəetmədən imtina etməklə istehsalın korporativ idarəetmə prinsiplərinə keçmək;

- ❖ konkret təşkilati quruluş müəssisə tərəfindən sərbəst seçilir;

- ❖ müəssisə öz quruluşunu elə dəyişməlidir ki, o müəssisənin məqsəd və vəzifələrinə cavab versin, iqtisadi inkişafa təkan versin;

- ❖ sənayenin quruluşunda bütöv dəyişikliyin aparılması və ya qismən aparılması daxili və xarici amillərin təsiri altında müəyyənləşdirilir.

1.2. Sənayedə restrukturizasiya meylləri və dövlətin

sənaye siyasəti

Xalq təsərrüfatının iqtisadi konstruksiyasının yaradılması onun daxilində müxtəlif, lakin qarşılıqlı əlaqəli, səmərəli proseslərin bütöv məcmuunun yaradılması hər bir dövlətin xüsusi qayğı obyektinə olub və olmaqdadır ki, o, bütün dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin əsasını təşkil edir. Belə anlayış milli iqtisadiyyatın strukturunu göstərir.

İctimai əmək bölgüsü sisteminə müvafiq olaraq hər bir ölkənin iqtisadiyyatına xalq təsərrüfatı sahələrinin, xalq təsərrüfatı sferalarının, regionların,

korporasiyaların, sahələrarası ormlaşmaların, müəssisələrin və firmaların iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəli məcmuu şəklində müəyyən etmək olar.

İqtisadiyyatın çoxistiqamətli görünüşü onun ilkin metodoloji bazasıdır. Bu baxımdan onun aşağıdakı strukturlarını fərqləndirmək olar:

İqtisadiyyatın siyasi – iqtisad strukturu - mühit, sahə və mülkiyyət növləri üzrə müəyyən nisbətdə bölüşdürülmüş müxtəlif məhsuldar qüvvələrinin məcmuu.

İqtisadiyyatın təşkilati-funksional strukturu - təşkilatı, idarəetmə və mənafe səviyyələrinə, həmin səviyyələrin müəyyən ölçü vahidləri ilə müqayisə bacarığına görə milli iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirir. İqtisadiyyatın təşkilati-funksional strukturu maddi və qeyri - maddi istehsal sferalarından, hər biri idə ayrılıqda uyğun sektorlardan (hasiledici, emaledici, bölgü-mübadilə, sosial-idarəetmə), sektorların hər biri isə müvafiq sahələrdən ibarətdir.

“Təkrar istehsal strukturu” dedikdə bütün təkrar istehsal dövriyəsini əhatə edən mübadilə, istehsal, mübadilə, istehlak və bunlarla bağlı elementlərin məcmusu başa düşükdür [29, 32].

Eyni tipli məhsul və xidmət qrupları istehsalının texnoloji bazası olmaqla iqtisadiyyatın texnoloji strukturunu əmələ gətirir [26, 39].

İqtisadiyyatın resurs strukturu – o, cəmiyyətin qeyri-məhdud müxtəlif çeşidli tələbatlarının maksimum səviyyədə və daha yüksək keyfiyyətdə ödənilməsi zəruriyyəti ilə əlaqədardır.

Dövlətin struktur siyasəti iqtisadi siyasət sisteminin tərkib hissəsidir, strateji və taktiki vəzifələrin yerinə yetirilməsinin mühüm vasitə kimi dövlətin struktura və struktur dəyişikliklərinə münasibətidir.

Dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılması formaları və metodlarının məcmuunu şərti olaraq 4 bloka bölmək olar [14, 21]:

Makroiqtisadi blokun metodlarına proqnozlaşdırma, proqramlaşdırma, normativ hüquqi, diferensiallaşdırılmış vergiyə cəlbətmə, üstünlüklər sisteminin işlənilib hazırlanması və reallaşdırması, dövlət investisiyaları, birbaşa subsidiyalar və investisiya siyasətinin digər metodları, diferensiallaşdırılmış kömrük tarifləri,

ixracın təmərküzləşməsi və əlaqələndirilməsi, dövlət subsidiyaları, məqsədli kreditlər və b.

İkinci regional blokda Azərbaycan Respublikası subyektlərinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrini bərabərləşdirməklə mərkəzlə regionlar arasında əlaqələri təmin etmək üçün dövlətlə xalq təsərrüfatının iqtisadi strukturunu yenidən qurmağa imkan verən metodlar cəmlənmişdir. Belə metodlara proqnozlaşdırma, proqramlaşdırma, hüquqi baza, vergilər, dövlət investisiyaları, elmi-texniki üstünlüklərin qarışıq maliyyələşdirilməsi, məşğulluğun səviyyəsinin saxlanması, işçi qüvvəsi və kapitalın hərəkət sürətinin artırılması tədbirləri, mülkiyyətin strukturlaşdırılması, azad iqtisadi zonaların yaradılması daxildir.

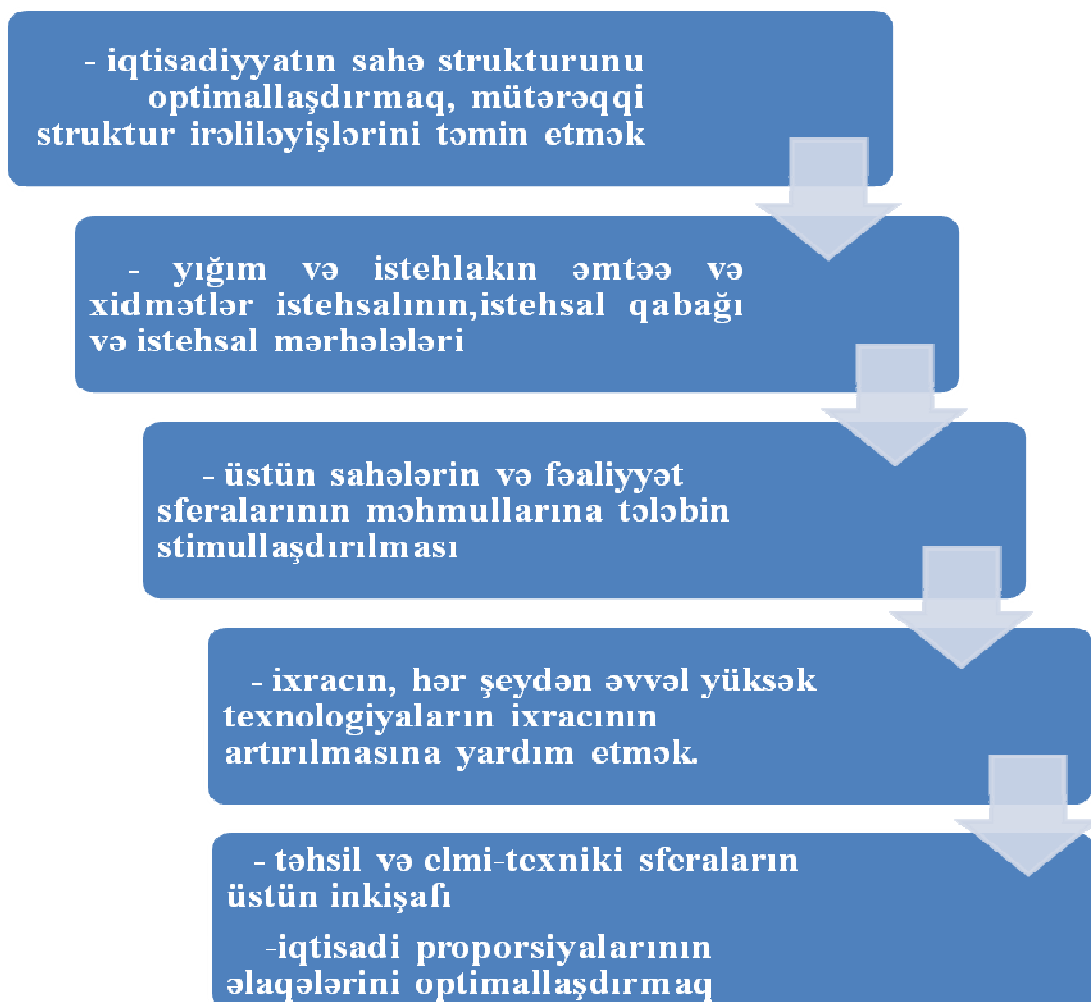
Üçüncü bloka müəssisələrin, korporasiyaların, elmi idarələrin, sair ilkin təsərrüfat sistemlərinin başqa sözlə bazar subyektlərinin bütün proseslərdə xüsusi fəallıqlarının və iqtisadi sabitliklərin təmin edilməsi metodları aid olunur.

Bu blokun əsas metodlarına proqramlaşdırma, indiqativ planlaşdırma, vergiyə cəlb etmə, birbaşa subsidiyalar, dövlət subvensiyaları, bankrotluq, antiinhisar fəaliyyət, dövlət investisiyaları, dövlət təminatı, azad iqtisadi zonalar, milliləşdirmə, xarici müəssisələrin satın alınması, investisiyaların mühafizəsi, məqsədli beynəlxalq kreditlər, beynəlxalq təsərrüfat koperasiyasının inkişafı, normativlər, sürətli amortizasiya, güzəştli kreditləşdirmə, beynəlxalq lizinq, qiymətlərin tənzimlənməsi, nəzarət, qiymətli kağızlarla, xüsusilə aksiyalarla iş, dövlət sifarişi, kiçik sahibkarlığı müdafiə tədbirləri, inzibati-hüquqi metodlar daxildir.

Metodların dördüncü institusional blokunda 3 vəzifənin həlli nəzərdə tutulur:

- ❖ region, iqtisadi zona və sahələr üzrə diferensiaslaşdırılmış daha cəlbedici investisiya mühitinin formalaşdırılması da daxil olmaqla restrukturizasiya tədbirlərinin reallaşdırılması üçün ümumi və daha mükəmməl şəraitin yaradılması;
- ❖ struktur islahatlarının tərkib hissəsi kimi bazar tənzimləmə sistemini inkişaf etdirmək üçün ilkin şərtlərinin yaradılması;
- ❖ milli iqtisadiyyatda bütün restrukturizasiya prosesinin sosial istiqamətliyinin təmin edilməsi.

İqtisadiyyatı inkişafında ən ali məqsəd dövlətin dövlətçiliyinin təmin olunması üçün maddi bazanın yaradılması, əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılması, Respublikamızın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Qeyd edilənlərin təmin edilməsi isə elmi-texniki inkişafı təmin edən sahələrin inkişaf etdirilməsi ilə mümkündür.

Ölkədə yüksək keyfiyyətli, rəqabətqabiliyyətli, dünya standartlarına cavab verən ixracyönümlü sənaye məhsullarının istehsal edilməsi elmtutumlu və yüksək texnologiyalı sahələrin inkişafını, bu məsələlərin həllində dövlət dəstəyinin olmasını zəruri edir.

Keçən əsrin 94-cü ili sentyabrın 20-də Qərbin neft şirkətləri ilə imzalanmış “Əsrin kontraktı”-nin reallaşdırılması ilə ölkədə bu sənayenin və onu təşkil edən sahə və yarım sahələrin bərpası və dinamik inkişafını təmin etmişdir. Ölkənin neft

sənayesinin fəaliyyəti ilə MTT, istehlak və digər bi kimi əlaqələri olan sahələr də müvafiq şəraitdən yararlanaraq inkişaf etməyə başlamışdır [8, 9].

Neft sektorundan gələn gəlirlərdən ölkə iqtisadiyyatının dəyər sahələri də bəhrələnərək inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar. Respublika Prezidenti İ.H.Əliyevin göstərişi və tapşırıqları ilə neft sektoru ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmış, investisiya cəlb ediciliyinin təmin edilməsi üzrə genişmiqyaslı tədbirlər reallaşdırılmış, özəlləşdirmə prosesi fəallaşdırılmış, kiçik və orta sahibkarlığa maliyyə dəstəyi verilməsi proseslərinə başlanılmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatında, dövlət büdcəsinin formalaşmasında və əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında xüsusi rola malik sənaye sektorunda əsas məqsədlərə nail olmağın ən uğurlu yolu sahəni sistemli şəkildə tədqiq etmək və alınan informasiyalar əsasında çoxamilli təhlil apararaq nəticələri dəyərləndirərək müvafiq tədbirlər hazırlanmalıdır. Tədbirlər sosial-iqtisadi əhəmiyyətli olmaqla dövlətin maraqlarını nəzərə almalıdır. Bu tədbirlər aşağıda qeyd edilənlərdən ibarət ola bilər:

- ❖ ölkə iqtisadiyyatındakı əhəmiyyətinə görə prioritet qeyri-neft sahələrinin müəyyən edilməsi;
- ❖ yüksək ixtisaslı, sənaye inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanan mütəxəssislərin formalaşdırılması;
- ❖ müəyyən edilmiş daha əhəmiyyətli qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və ona uyğun olaraq yenidən təşkili və investisiya cəlbediciliyinin təmin edilməsi;
- ❖ müəssisələrin istehsal əsas fondlarının təkrar istehsalının yeni texniki yüksəliş səviyyəsi nəzərə alınmaqla aparılması;
- ❖ sahə müəssisələrinin maliyyə resurslarının artırılması imkanlarının və mənbələrinin müəyyən edilməsi;
- ❖ potensial investisiya mənbələrinin, investorların müəyyən edilməsi və onlarla danışıqların aparılması;
- ❖ dövlət büdcə vəsaiti hesabına sənayenin inkişafına güzəştli maliyyə dəstəyinin verilməsi;

- ❖ vergi dərəcələrinin və gömrük rüsumlarının tətbiqində qızıl ortanın müəyyən edilməsi, ixracın dəstəklənməsi və daxili bazarın qorunması;
- ❖ kiçik, orta və iri ölçülü sənaye müəssisələrinin, şəhərciklərinin, məhllələrinin yaradılması;
- ❖ rəqabətədavamlı, ixracyönümlü sənaye məhsulları istehsal edən müəssisələrə dövlət dəstəyinin verilməsi;
- ❖ elmi-texniki yeniliklərin və innovativ addımların dəstəklənməsi.
- ❖ sənayenin restrukturizasiyası və müəssisələrin özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsi;
- ❖ mülkiyyət formasından asılı olmayaraq zərurət yarandıqda sənaye müəssisələrinin sağlamlaşdırılması;
- ❖ ölkədə azad bazar və rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
- ❖ ənənəvi milli sənətkarlıq sahələrinin inkişafı;
- ❖ elm tutumlu istehsalın inkişaf etdirilməsi məqsədilə sənaye müəssisələrinin elmi-tədqiqat institutları ilə əlaqələrin dərinləşdirilməsi, maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və s.

Sənayenin perspektiv geniş inkişafında struktur anlayışı geniş yer tutur, sənayedə struktur dəyişiklikləri bunu zaman olaraq əhatə edir. Bəzi struktur sahələr bir halda öz adına adekvat kimi çıxış edir, digər halda infrastruktur kimi fəaliyyət göstərir.

Struktur islahatları demək olar ki, ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə öz müsbət əsirini göstərmişdir. Tədqiqat işinin obyektı sənaye olduğundan biz sənayenin makro iqtisadi göstəricilərinin dinamikasına nəzər salaq.

Statistika komitəsinin verdiyi məlumatlar əsasında hazırlanmış sənaye sektoru üzrə əsas makro iqtisadi göstəricilərin təhlilini 1.2 sayılı cədvələ əsaslanaraq aparmaq olar. Təhlil iqtisadi vəziyyəti dəyərləndirməyə və maddi istehsal sahəsi olan sənayenin inkişaf meyillərini və sənaye istehsalının 2000-2014-cü illər üzrə səmərəliliyini əks etdirən göstəriciləri müəyyənləşdirməyə imkan verir [34, 35].

Əlavə dəyər sənaye istehsalını xarakterizə edən əsas göstəricilərdəndir. Əlavə dəyər göstəricisi üzrə aparılan tədqiqata əsasən baza ili kimi qəbul olunmuş 2000-ci

illə müqayisədə növbəti illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artım baş vermişdir. Tədqiq olunan göstərici 2000-ci ildə 1699 mln. man. təşkil etdiyi halda artıq 2005-ci ildə 3,65 dəfə çox, yəni 6190 mln. man., 2006-cı ildə 6,31 dəfə çox-10732 mln. man., 2007-ci ildə 9,82 dəfə çox-16871 mln. man., 2008-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə (21819-1699) 12,84 dəfə çox əlavə dəyər qazanılmışdır [34, 35].

Cədvəl 1.2

Sənaye sektoru üzrə əsas makro iqtisadi göstəricilər

	2000	2005	2006	2007	2008	2010	2012	2014
Əlavə dəyər, cari qiymətlərlə, mln. man.	1699	6190	10732	16871	21819	21 942	27 073	24 471
Ümumi mənfəət, cari qiymətlərlə, mln. man.	1363	5340	9763	15811	21234	20 743	25 319	22 494
Xalis mənfəət, cari qiymətlərlə, mln. man.	1158	4877	9259	15138	19945	20 008	24 490	21 604
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	200.2	179.3	184.3	194.5	194.7	181.8	181.0	197.2
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	87.2	213.2	260.9	344.8	424.5	451.8	590,1	694.8
Əsas fondlar (ilin axırına), mln. man.	7262	18231	21037	28476	30669	37 165	46 769	61 801
Əsas kapitalla investisiyalar, mln. man.	660	4170	4295	4540	4188	4 276	6 040	7 640

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı <http://www.stat.gov.az>

Bu göstərici 2010-cu ildə baza ili ilə müqayisədə 12,91 dəfə artaraq 21942 milyon manat təşkil etmiş, 2012-ci ildə isə baza ili ilə müqayisədə 15,93 dəfə çox, yəni 27073 mln. man. təşkil etmişdir. Nəhayət, əlavə dəyər baza ili olan 2000-ci ilin göstəricisi ilə müqayisədə 2014-cü ildə 14,40 dəfə çox çəkiyə malik olmuşdur. Lakin 2013-cü ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 1,1 dəfə azalaraq 24471 mln. man. təşkil etmişdir.

Təhlil olunan dövrdə sənayenin ümumi mənfəətində əlavə dəyərə müvafiq olaraq artım nəzərə çarpır. Göstərici üzrə 2005-ci ildə 3,9 dəfə, 2006-cı ildə 7,1 dəfə, 2007-ci ildə 11,6 dəfə, 2008-ci ildə 15, 58 dəfə, 2010-cu ildə 15,21 dəfə, 2012-ci ildə 18,57 dəfə və 2014-cü ildə isə 16,5 dəfə artım müşahidə olunur.

Bəli baza ili ilə müqayisədə yüksək artım tempi müşahidə olunur, lakin 2010-cu ildə 2008-ci illə müqayisədə 1,02 dəfə və ya 491 mln. man., 2014-cü ildə isə 2012-ci illə müqayisədə 1,12 dəfə və ya 2825 mln. man. az miqdarda ümumi mənfəət əldə edilmişdir.

Xalis mənfəət istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas məqsədidir. Bu göstərici üzrə də artım dinamikası müsbətdir. Belə ki, baza ili kimi qəbul olunmuş 2000-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə artım 17,22 dəfə, və ya 17,22%, 2007-ci illə müqayisədə isə 1,3 dəfə və ya 13,1% təşkil etmişdir. 2010-cu ildə isə baza ili ilə müqayisədə artım 17,27 dəfə, 2012-ci ildə 2114 dəfə və 2014-cü ildə isə 18,65 dəfə təşkil etmişdir. Əvvəl baxılan göstəricilərdə olduğu kimi xalis mənfəətin də artım tempində 2014-cü ildə 2012-ci illə müqayisədə azalma müşahidə olunur. Bu azalma 1,13 dəfə və ya 2886 mln. man. təşkil etmişdir.

Müzdlu işçilərin orta illik sayına nəzər saldıqda məlum olur ki, bu göstərici 2000-ci ildə 200,2 min nəfər təşkil etdiyi halda 2005-ci ildə baza ili ilə müqayisədə 1,11 dəfə azalaraq 179,3 min nəfər, 2008-ci ildə isə 0,97 dəfə azalaraq 194,5 min nəfər təşkil etmişdir. Lakin bu göstərici 9 əvvəlki illə müqayisədə isə 0,2 min nəfər artmışdır. Müzdlu işçilərin orta illik sayı 2010-cu ildə isə baza ili ilə müqayisədə 1,1 dəfə azalmış, 2012-ci ildə həmçinin azalma müşahidə olunur. Belə ki, 2012-ci ildə baza ili ilə müqayisədə 1,106 dəfə, əvvəlki illə müqayisədə isə 800 nəfər azalmışdır. Bu azalmaya baxmayaraq 2014-cü ildə baza ili ilə müqayisədə azalma 1,015 dəfə, və ya 3 min nəfər təşkil etdiyi halda əvvəlki ilə nisbətə isə 16,2 min nəfər artım müşahidə olunur.

Sənayedə çalışan işçilərin orta aylıq nominal əmək haqları ildən ilə artırılmışdır və baza ilində bu göstərici cəmi 87,2 manat təşkil etdiyi halda növbəti illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu artım 2005-ci ildə 2,44 dəfə, 2008-ci ildə 4,86 dəfə, 2010-cu ildə 5.17 dəfə, 2012-cildə 6,76 dəfə və nəhayət 2014-cü ildə isə 7,96

dəfə təşkil etmişdir. Beləliklə baza ili ilə müqayisədə 2014-cü ilə kimi dövrdə illər üzrə sənayedə çalışan işçilərin orta aylıq nominal əmək haqlarının miqdarı artırılaraq 2014-cü ilin sonuna 694,8 manata çatdırılmışdır [34, 35].

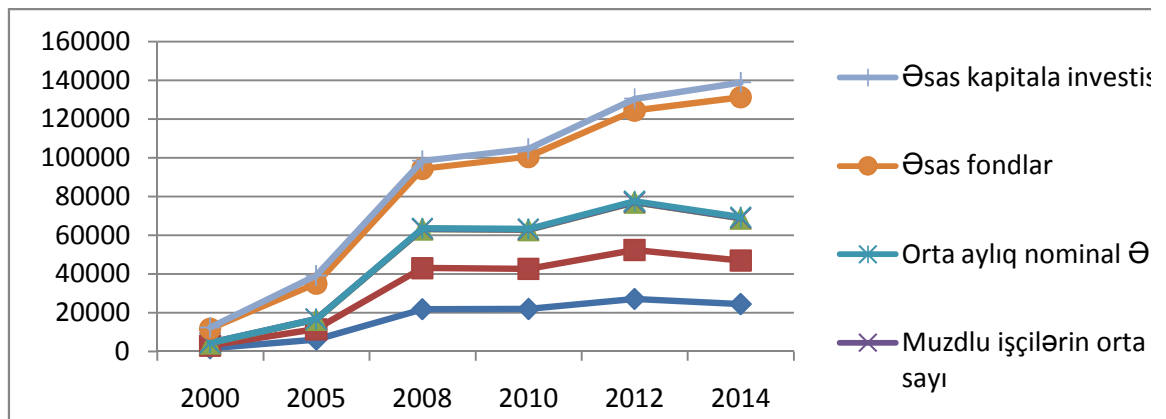
Təhlil dövründə sənayenin əsas fondlarının da kəmiyyətinin artması müşahidə olunur. Hesabat dövründə ölkə sənayesinin əsas fondlarının dəyərlə ifadədə ümumi həcmi orta hesabla 8,5 dəfə artmışdır. Bu göstəricinin dinmaikasını illər üzrə nəzərə alaraq keçirək. Ölkə sayesinin əsas fondları 2000-ci ildə cəmi 7162 mln. man. təşkil etdiyi halda növbəti təhlil ilinin (2005) sonuna 2,51 dəfə artaraq 18231 min manat, 2008-ci ilin sonuna isə 4,22 dəfə artaraq 30669 mln. man., 2010-cu ilin sonuna isə 5,11 dəfə artaraq 37165 mln. man. təşkil etmişdir. Bu göstərici 2014-cü ildə isə baza ili ilə müqayisədə 8,51 dəfə çox olaraq 61801 mln. man. təşkil etmişdir.

Sənaye sektoru üzrə mövcud vəziyyətin təhlilində nəzərə alınan göstəricilərdən biri də əsas kapitalla yatırılan investisiyalardır. Bu göstəriciyə nəzər saldıqda məlum olur ki, ölkənin sənaye sektoruna yatırılan investisiyanın həcmi ildən ilə artır.

Statistik məlumatlara əsasən ölkə sənayesinin 2000-ci ildə 660 milyon manat miqdarında investisiya yatırılmışdır. Lakin müsbət hal olaraq 2005-ci ildə bu rəqəm baza ili kimi qəbul etdiyimiz 2000-illə müqayisədə 6,3 dəfə artaraq 4170 mln. man., 2008-ci ildə 4188 mln. man., 2010-cu ildə 4276 mln. man., 2012-ci ildə 6040 mln. man. və nəhayət 2014-cü ildə 7640 mln. man. miqdarında kapital yatırılmışdır. 2014-cü ildə baza ilinə nisbətə 11,57 dəfə və ya 1157,6% çox investisiya yatırılmışdır [35].

Cədvəlin statistik məlumatları əsasında qrafik qurmaqla dinamikanı daha da dəqiqi müşahidə etmək olar (şəkil 1.2).

Cədvəldə verilən bütün göstəricilər üzrə müəyyən kənarlaşmalar nəzərə alınmamqla artım müşahidə olunur. Lakin əlavə dəyər, ümumi mənfəət və xalis mənfəətin həcmindəki azalma 2014-cü ildə müəyyən iqtisadi geriləmədən xəbər verir.

Şəkil 1.2. Sənaye sektoru üzrə əsas makro iqtisadi göstəricilər

Digər bir məsələ əmək haqqının artım səviyyəsi baza ili ilə müqayisədə 7,97 dəfə təşkil etdiyi halda xalis mənfəətin artımı 18,6 dəfədir. Təbii ki, qeyd edə bilərik ki, nəzəriyyəyə əsasən əmək haqqının artım tempi əmək məhsuldarlığının və xalis gəlirin artım tempindən az olmalıdır. Lakin bu qədər deyil.

Başqa bir məsələ isə sənayedə işçilərin sayının ildən ilə azalması da mənfi hal kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, hesabat dövründə işçilərin sayı üç min nəfər azalmışdır. Əksinə sənaye istehsalı artdıqca, istehsal sahələrinə genişləndikcə yeni kadrların cəlb edilməsi tələb edilir. Təbi ki, yeni avtomatlaşdırılmış istehsal xətlərinin işə salınması bir sıra işçilərin azad olmasını tələb edir.

1.3. İstehsal müəssisələrinin quruluşu və onu müəyyən edən amillər

Təbii resursların hasili, tədarükü, cəmiyyət üzvlərinin tələbatını ödəyə biləcək məhsulların istehsalı, bazarın əmtəə və xidmətlərə, işlərə tələbatının ödənilməsi, kadrların hazırlanması və işçilərin istehsal vasitələrində təyinatı üzrə istifadəsi müəssisələrdə baş verir.

Müəssisələr, növünən, təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq məqsədi ictimai tələbatı ödəmək, qazanc əldə etməklə mənfəət qazanmaq, fayda əldə etmək üçün qanunla icazə verilən fəaliyyətlə məşğul olan, məhsullar istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən, dövlətin qanunlarına uyğun yaradılan

hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyekti müəssisə adlanır (Mənbə: “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1994). Məhsul istehsalı proses olaraq hər hansı bir məhsulun və xidmətin göstərilməsi üçün fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən təşkil edilir. İstehsal prosesinin baş tutması üçün istehsal amillərinin işə cəlb edilməsi zəruridir. İstehsal amillərinə torpaq, əmək, kapital, sahibkarlıq bacarığı və təşəbbüskarlığı, informasiya, ETT kmi ünsürlər aid edilir. Fəaliyyətin düzgün təşkili istehsal amillərindən istifadə edərək mükəmməl istehsal-idarəetmə quruluşunun yaradılmasından, onun işlək olmasından asılıdır [1, 5].

Firmanın istehsal quruluşu bir-birilə qarşılıqlı surətdə bağlı və asılılıqda olan müxtəlif vəsilələrdən: sexlərdən, istehsal sahələrindən və ayrı-ayrı iş yerlərindən ibarət olur.

İstehsal quruluşu onun tərkibinə daxil olan vəsilələr arasındakı kəmiyyət nisbətini ifadə edir. Firma və müəssisənin iqtisadiyyatına aid ədəbiyyatda onun iki növünü: ümumi və istehsal quruluşlarını fərqləndirirlər. Müəssisənin ümumi quruluşu dedikdə, onun tərkibini təşkil edən həm istehsal, həm də qeyri-istehsal sahələrinin məşğul etdikləri meydançaların, onların işçilərinin sayının, məhsul buraxmaq və xidmət göstərə bilmək qabiliyyətlərinin kəmiyyət nisbətləri nəzərdə tutulur.

İstehsal firmasının istehsal quruluşu dedikdə isə, yalnız istehsal bölmələri – sexlərin, istehsal sahələrinin, xidmət bölmələrinin arasındakı məcmu qarşılıqlı əlaqələri başa düşülür. Firmanın quruluşu onun təsisçiləri tərəfindən, müəssisədaxili bölmələrin quruluşu isə müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən müəyyən edilir. Firmanın istehsal quruluşu istehsal bölmələri arasındakı nisbətləri və qarşılıqlı əlaqələri, sexlər və istehsal sahələri arasında əmək bölgüsünü, məhsul buraxılışında onların rolunu və əhəmiyyətini müəyyən etməyə imkan verir [11, 16].

Təsərrüfatçılıq praktikasında firmanın istehsal quruluşunu və onda baş verən dəyişiklikləri xarakterizə etmək, qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

❖ məhsul buraxılışının ümumi həcmində ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin xüsusi çəkisi;

❖ işləyənlərin ümumi sayında bu və ya digər istehsal bölməsinin payı;

❖ firmanın istehsal əsas fondlarının ümumi dəyərində ayrı-ayrı istehsal bölmələrinə məxsus olan əsas fondların xüsusi çəkisi.

Adları çəkilən göstəricilərdən məhsulun həcmi göstəricisi-başqaları ilə müqaisədə - müəssisənin istehsal quruluşunu daha dəqiq xarakterizə edir. Çünki, müəssisənin məhsul buraxma qabiliyyətinin artırılmasında istehsal bölmələrinin rolu mövcud işçilərin sayı və əsas fondlarının dəyəri ilə deyil, onlardan istifadə səviyyəsindən, fəaliyyətinin nəticələri ilə daha düzgün qiymətləndirilə bilər.

Müəssisənin istehsal quruluşu müxtəlif iqtisadi, təşkilati və texniki amillərin təsiri altında formalaşır ki, bu amilləri də bir neçə qrupa - makroiqtisadi, sahə və regional amillər qruplarına - bölmək olar. Makroiqtisadi amillər müəssisənin istehsal strukturunun kompleksliyini və tamlığını müəyyən edir. Bu amillərə ölkə iqtisadiyyatındakı sahələrin tərkibi, onların diferensasiya dərəcəsi, xarici ticarət əlaqələri və s. aiddirlər.

Firmanın istehsal quruluşuna onun mənsub olduğu sahənin ixtisaslaşma səviyyəsi, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin yerinə yetirilməsi imkanları, sahədə təchizat və satışın təşkili xüsusiyyətləri, başqa digər sahələrin xidmətləri ilə təmin olunma səviyyəsi kimi sahə amilləri də təsir göstərir. Müəssisənin quruluşuna təsir göstərən regional amillər onun müxtəlif kommunikasiyalarla: qaz və su kəmərlərilə, nəqliyyatla, rabitə vasitələri ilə və s. təmin olunması səviyyəsi ilə əlaqədardır. Yuxarıda qeyd olunan makroiqtisadi, sahə və regional amillərin məcmusu müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühiti əmələ gətirirlər.

Müəssisənin quruluşunun formalaşmasına xarici mühitin doğurduğu amillərlə yanaşı müəssisədaxili amillər də öz təsirlərini göstərir [17, 19]. Onlar aşağıdakılardır:

❖ istehsalın həcmi artdıqca firmanın həm əsas istehsal, həm qeyri istehsal bölmələrinin sayının, ölçüsünün genişlənməsi və onlarda çalışan işçilərin sayının

çoxalması, bölmələrin tərkibinin dəyişməsi nəticəsində müəssisənin istehsal quruluşu mürəkkəbləşir;

❖ istehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsi səviyyəsi yüksəldikcə müəssisələrin istehsal quruluşu sadələşir;

❖ məhsulun nomenklaturası məhdud olduqda firmanın istehsal quruluşu sadə, geniş olduqda isə, əksinə, mürəkkəb olur;

❖ istehlak olunan xammal və materialların növü, çeşidi müəssisənin istehsal quruluşuna dolayı yolla təsir edir. Məsələn, xammal və materialların ölçüsü və forması anbarların sayına və həcminə, nəqliyyat vasitələrinin növlərinə təsir göstərir;

❖ istehsala texniki xidmətin təşkili səviyyəsi yüksək olarsa, yəni istehsala texniki xidmət ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, sexlər və briqadalar tərəfindən həyata keçirilərsə, onda müəssisədə köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatların sayı azalır;

❖ müəssisədə əlavə bölmələrin yaradılması zərurəti məhsulun konstruktiv quruluşa və hazırlanması texnologiyasının mürəkkəblilik dərəcəsiindən asılıdır;

Müəssisənin istehsal, idarəetmə və xidmətedici bölmələrinin tərkibi və qarşılıqlı əlaqəsi onun təşkilati strukturunu əmələ gətirir [26, 28]. Müəssisənin təşkilati strukturu:

❖ idarəetmə və xidmətedici bölmələr;

❖ istehsal bölmələri;

❖ əsas sexlər və istehsal sahələri;

❖ sosial-məişət bölmələri;

❖ köməkçi sexlər və sahələr;

❖ istehsal təyinatlı xidmətedici təsərrüfatlardan ibarət olur.

Müəssisənin əsas struktur vahidi sexdir. Sex müəssisənin inzibati baxımdan xüsusiləşmiş həlqəsi olmaqla, texnoloji baxımdan istehsal prosesinin – məhsul istehsalının – müəyyən mərhələsi məhz burada yerinə yetirilir. Bir qayda olaraq sexlər texnoloji proseslərin vahidliyi, ərazi bütövlüyü və ixtisaslaşdırılması ilə

xarakterizə olunurlar. İstehsal firmasının tərkibinə daxil olan sexlər məhsulun hazırlanmasındakı rollarına görə aşağıdakı 4 qrupa bölünürlər [16, 18, 23]:

1) əsas sexlər – xammal və materialların hazır məhsula çevrilməsi üzrə texnoloji prosesin hansısa mərhələsinin bilavasitə yerinə yetirilməsi ilə məşğul olurlar. Əsas sexlərin istehsal imkanları müəssisənin məhsulburaxma qabiliyyətini müəyyən edir. Əsas sexlərə misal olaraq maşınqayırma zavodlarında hazırlıq, mexaniki emal və yığma sexlərini; metallurgiya kombinatlarında domna, marten, yayma, koks sexlərini; toxuculuq fabriklərində isə əyirici, toxucu və naxışvurma sexlərini göstərmək olar;

2) köməkçi sexlər – bilavasitə məhsul istehsalı ilə məşğul olurlar, lakin əsas sexlərin normal fəaliyyət göstərmələri üçün bütün zəruri şəraiti yaradırlar. Köməkçi sexlərə misal olaraq alət, təmir, model və s. sexləri göstərmək olar;

3) xidmətedici sexlər – köməkçi sexlər kimi bilavasitə məhsulun hazırlanması ilə məşğul olurlar, lakin onlar həm əsas və həm də köməkçi sexlərin normal fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradırlar. Xidmətedici sexlərə misal olaraq nəqliyyat və enerji sexlərini, kompressor stansiyalarını, eksperimental sexləri, su təchizatını, anbar təsərrüfatını və s. göstərmək olar;

4) yardımçı sexlər – əsas sexlərin istehsal tullantılarından təkrar istifadə edilməsi məqsədilə yaradılır və onlar müəssisədə hazırlanan məhsulların maya dəyərinin aşağı salınmasında mühüm rol oynayırlar. Belə sex və təsərrüfatlara misal olaraq tara hazırlayan sexləri, işlənmiş yağların regenerasiyası ilə məşğul olan sexləri göstərmək olar. Firma sexlərinin özləri də ayrı-ayrı istehsal sahələrindən ibarət olurlar. İstehsal firmalarının təsnifatı, quruluşu və formaları mərkəzləşmiş iş yerlərinin məcmusundan ibarətdir. Məhsulun hazırlanmasında iştirak etmələrinə görə istehsal sahələri də əsas, köməkçi və xidmətedici sahələrə bölünürlər. Fəhlənin əmək fəaliyyəti üçün zəruri olan texniki vasitələrlə təchiz olunmuş və istehsal meydançasının hüdudlanmış hissəsinə – fəhlənin əmək fəaliyyəti zonasına – iş yeri deyilir. Sənaye müəssisələrinin istehsal strukturunun texnoloji, predmet və qarışıq tipləri mövcuddur.

İstehsalın strukturunun texnoloji tipində sexlər həmcins texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi üzrə ixtisaslaşır, müstəqilləşirlər. Məsələn, maşınqayırma müəssisəsində tökmə, dəmirçi, mexaniki emal, yığma və s. sexlər. İstehsalın strukturunun əşya tipində sexlər müəyyən məmulatların və ya onların hissələrinin hazırlanması üzrə ixtisaslaşır. Məsələn, avtomobil zavodunda mühərrik, neftmaşınqayırma zavodunda reduktor, nasos ştanqları və s. hazırlanması üzrə ixtisaslaşmış sexlər. İstehsal strukturunun qarışıq tipində qeyd edilən tiplərin hər ikisinin – texnoloji və predmet – elementləri mövcud olurlar. Bazar iqtisadiyyatına keçid müəssisə strukturunun bazar münasibətlərinə uyğunlaşmasını, onun bütün bölmələrinin işinin yenidən qurulmasını tələb edir. Firma və müəssisənin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması onların istehsal quruluşlarından asılı olmur. Müəssisənin texnoloji bölmələrində təbii-texniki proseslər getdiyindən istehsal-iqtisadi münasibətlər onların xarakterinə təsir göstərə bilməzlər.

Yeni iqtisadi sistemə keçid texniki-texnoloji deyil, sosial-iqtisadi proseslərin mahiyyətə dəyişilməsini tələb edə bilər. Yeni təsərrüfatçılıq metodları, başqa sözlə, bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid müəssisənin idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirir və daha da aktualaşdırır. Bu, xüsusilə marketing, maddi-texniki təminat, istehsal və elmi-texniki inkişaf, satış və digər bu kimi idarəetmə strukturlarına daha çox aiddir. Müəssisələrin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılmasında marketing şöbələrinin yaradılması və onların fəaliyyətinin gücləndirilməsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Marketing – yeni sahibkarlıq konsepsiyası olmaqla istehlakçıların təlabatının öyrənilməsi və onun ödənilməsinə təmin edə biləcək tədbirlər hazırlamaq və onların reallaşdırılmasına nail olmaqdır. Marketing istehsalla bazarı yaxınlaşdırmaq, firmanın bazardan idarə edilməsi konsepsiyasıdır. Marketing tədqiqatları və onun nəticələri bütünlükdə firmanın, onun hər bir idarəetmə bölməsinin il üçün fəaliyyətini müəyyən edir. Nəticə etibarilə müəssisənin iqtisadi inkişafı, əldə edəcəyi gəlirin həcmi marketing tədqiqatlarının keyfiyyətindən asılı olur.

Marketing fəaliyyəti istehlakçıların təmsil etdiyi firmanın məhsullarına ehtiyaclarının müəyyən edilməsi ilə sona çatmır. O habelə öz təşkilatının istehsal

imkanlarını da müəyyən edir. Yalnız bundan sonra məhsul istehsalı və xidmətlər göstərmək üçün qərar verilir, istehsal olunmuş məhsulun qiyməti müəyyən edilir və onun bazara – istehlakçılara doğru hərəkətinə başlanılır. Marketing tədqiqatlarının nəticələri əsasında firmaya il ərzində lazım olacaq istehsal vasitələrinin həcmi və onların alınacağı vaxtlar MTT şöbəsinin heyyyəti tərəfindən icra edilir. Bu zaman paralel olaraq xammal, material, yanacaq və s. istehsal amillərindən ehtiyatların kəmiyyəti də hesablanır. MTT şöbəsinin işçiləri firmanın material resurslarına ehtiyacını bütün istiqamətlər üzrə – məhsul istehsalı, xidmət göstərmək, təmir, tikinti və s. – ayrı-ayrılıqda və həm də ümumiyyətlə deyil, müfəssəl şəkildə müəyyən edirlər, çünki konkret məhsul istehsalı konkret növ material tələb edir. İstehsal sahibkarlığının ilkin mərhələsi firma tərəfindən istehsal amillərinin – əmək vasitələri, əmək cisimləri, iş qüvvəsi və informasiyanın alınması və ya bunlardan bəzilərinin ya tam, ya da qismən icarəyə götürülməsidir.

Müəssisə MTT-lə əlaqədar məsələləri həll etdikdən və bu məsələdə əminliyə nail olduqdan sonra özünün strateji vəzifəsinin icrasına başlayır. Bu – istehlakçıların tələbatlarının ödəmək üçün məhsullar istehsal etmək və xidmətlər göstərməkdir. Məhsul istehsalı ilə məşğul olan firma özünün marketing fəaliyyəti ilə bazarın tələbatını, istehsal amillərinin qiymətləri və özünün texnoloji istehsal üsuluna aid olan elmi-texniki yeniliklər haqqında məlumatlar toplayır. Bundan sonra o, bütün bunları və özünün daxili imkanlarını nəzərə almaqla, fəaliyyətə başlayır. İstehsal və elmitexniki inkişaf bölməsi özünün fəaliyyətilə birbaşa əlaqədar olan elmi-texniki yenilikləri mütləq nəzərə alır. Çünki bazar (istehlakçı) daha mükəmməl və nisbətən ucuz məhsullar tələb edir. Bu da məlum həqiqətdir ki, yeni məhsulu köhnə texnika və materiallarla istehsal etmək mümkün olmadığı kimi, köhnə məhsulu da yeni maşın və avadanlıqla istehsal etmək məqsədəuyğun sayıla bilməz. Bir sözlə, rəqabət mübarizəsinə tab gətirmək üçün firma yeni texnika və texnologiya vasitəsilə keyfiyyəti yüksək və dəyəri aşağı olan məhsullar istehsal etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, məhsul istehsal etmək firma üçün son məqsəd deyil. Son məqsəd istehsal etdiyi məhsulların istehlakçılara satışının təşkilinə nail

olmaq və mənfəət əldə etməkdir. Məhz buna görə də hər bir firmanın mütəşəkkil satış xidməti və elmi cəhətdən əsaslandırılmış satış siyasəti olmalıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində işləyən müəssisənin çevik və yığcam idarə aparatı, güclü və səriştəli marketing bölməsi, peşəkar heyəti olan maliyyə, mühasibat və hüquq şöbələri olmalıdır. Lakin bunlar bazara işləmək üçün vasitələrdir, son məqsəd deyil. Əsas məsələ isə müəssisənin istehsal strukturunun, istehsal aparatının bazarın doğurduğu tələblərə uyğunlaşdırılmasıdır. Müasir dövrdə ölkə sənayesində müəssisələrin restrukturizasiyası keçirilməli və hər birinin bazarda yeri və rolu müəyyən edilməlidir. Bu ona görə vacibdir ki, hər bir müəssisə özünün bazara daxil olma imkanını bilməli, daha doğrusu, məhsul istehsal etmək və xidmət göstərə bilmək, rəqabətə dözmək qabiliyyətini əvvəlcədən özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Məhz bundan sonra həmin müəssisə onu əhatə edən – qanunvericiliklə onun üçün müəyyən olunmuş – iqtisadi, sosial, hüquqi norma və normativlərdən istifadə etməklə öz fəaliyyətində təşəbbüskarlıqla sərbəstlik göstərə bilər, istehsalın səmərəliliyini yüksəldər, gəlirliyini təmin etmiş olar.

Müəssisənin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırmağın bir yolunda onun firmaya çevirilməsidir. Müəssisənin firmaya çevirilməsi prosesi iki mərhələdən ibarətdir [15, 29, 30]:

- ❖ müəssisənin kommersiyalaşdırılması;
- ❖ müəssisənin yenidən strukturlaşdırılması.

Dövlət müəssisələrinin kommersiyalaşdırılması onun mülkiyyət formasının dəyişdirilməsi, dövlət sektorundan çıxarılaraq xüsusi sektora daxil edilməsi əsasında ona təsərrüfatçılıq müstəqilliyinin verilməsidir. Bundan məqsəd isə müəssisənin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırmaq, ona bazarın rəqabət mühitində vərmişlər aşılamaqdır. Müəssisənin firmaya transformasiya olunmasının II mərhələsi onun yenidən strukturlaşdırılmasıdır. Bu, kompleks tədbirləri – texniki və təşkilati – nəzərdə tutur; məhsulun istehsaldan götürülməsi, idarə strukturunun təkmilləşdirilməsi, texnoloji avadanlıqların moderinləşdirilməsi, məhsul keyfiyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi və s. bu qəbildən olan tədbirlərdir. Məsələn, hər bir firmada kadrlar, əmək və əmək haqqı, əməyin mühafizəsi və texniki

təhlükəsizlik, sosial inkişaf şöbələri bazasında istehsal heyyyətinin və kadr hazırlığının idarə edilməsi xidmətini yaratmaq olar. Yaxud MTT və satış şöbələrinin bazasında marketinq şöbəsinin təsis etmək olar. Bu proses MDB – nin qabaqcıl ölkələrinin firma və müəssisələrində artıq xeyli vaxtdır ki, başlamışdır. Bir sözlə, həm müəssisənin kommersionlaşdırılması və həm də yenidən strukturlaşdırılması onun firmaya – bazar subyektinə – çevrilməsini şərtləndirən həlledici proseslərdir.

Müəssisələrin restrukturizasiyası bütün başqa amillərlə yanaşı, onların makroiqtisadi sabitlik şəraitində hansı istiqamətlərdə təkmilləşəcəyi məsələlərin həllinə və bununla da mikroiqtisadi səviyyədə iqtisadi inkişafa nail olmaq istiqamətində öz imkanlarını reallaşdırma bilirlər. Bütün bunlar, nəticə etibarilə, istehsal müəssisələrinin – milli iqtisadiyyatın əsası kimi – ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı rol və əhəmiyyətini artırma bilər.

FƏSİL 2. STRUKTUR SİYASƏTİ VƏ SƏNAYENİN DƏSTƏKLƏNMƏSİ ÜZRƏ DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİ

2.1. Dövlətin struktur siyasəti və onun əsas istiqamətləri

İqtisadiyyat sahəsində hər hansı dövlət siyasəti əslində dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin, onun nəticələrinin, habelə strateji və taktiki planda cəmiyyətin inkişafının əsas məsələlərinin həllində və məqsədlərə nail olmaqda bəzi tənzimləyici iqtisadi amillərin roluna baxışını, anlamını əks etdirir. Bu baxış normativ hüquqi aktlarda təsbit olunur və sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi üzrə dövlət orqanlarının praktik fəaliyyətində özünü büruzə verir.

Dövlətin struktur siyasəti sistemli iqtisadi siyasətin bir hissəsidir. Buna görə də onu dövlətin investisiya, elmi-texniki, innovasiya, sənaye, aqrar, valyuta-maliyyə və regional siyasətləri ilə sıx əlaqədar olan və onlarla birlikdə fəaliyyət göstərən köməkçi sistem hesab etmək olar. Bu zaman dövlət siyasətləri məcmusunda struktur siyasəti xüsusi yer tutur. Bu yer bütün iqtisadi, təsərrüfat, sosial, elmi-texniki və digər sistemlərdəki elementlər arasında sabit və nizamlı əlaqələrin ümumiliyi ilə şərtlənir. Bir sözlə, bu xüsusi yer infrastrukturun özünün mövcudluğundan irəli gəlir.

Struktur siyasəti iqtisadi siyasət sistemində nisbətən müstəqil köməkçi sistem olmaqla yanaşı, həm də müvafiq qanun və konsepsiyaların məzmununun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edərək inkişaf edir, başqa siyasətlərdə konkretləşir.

Buna görə də struktur siyasəti sosial-iqtisadi siyasətin tam bir tərkib hissəsi kimi səciyyələndirmək olar. O, iqtisadiyyatda və sosial sahədə strateji və taktiki vəzifələrin həlli vasitəsi kimi struktura və struktur dəyişikliyə dövlətin münasibətini ifadə edir, dövlət hakimiyyəti orqanlarının məqsədlərini, vəzifələrini, fəaliyyət istiqamətlərini və mexanizmini müəyyənləşdirir. Bu məqsəd və vəzifələr bütün sahələrdə, səviyyələrdə, təkrar istehsal mərhələlərində və proseslərində müxtəlif köməkçi sistemlər və elementlər arasında optimal əlaqələrə daha yaxın olan proporsional asılılıqların və struktur əlaqələrin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Optimal proporsiyalar və struktur iqtisadi quruculuq dərəcəsi bazar iqtisadiyyatının

fəaliyyətinin daha yüksək, fərqli iqtisadi səmərəlilik meyarı mövqeyindən qiymətləndirilir.

Struktur, investisiya, innovasiya siyasətləri arasında xüsusi qarşılıqlı əlaqə yaranır. Əslində birincini xeyli dərəcədə iki sonrakı müəyyənləşdirir, belə ki, bu və ya digər struktur əlaqələrin, iqtisadi proporsiyaların dəyişməsi hər şeydən əvvəl hər bir struktur elementin əsas komponentlərində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri vasitəsilə baş verir. Hazırda dünyada həyata keçirilən global texnoloji çevriliş şəraitində investisiyalar və innovasiyalar olmadan bunu həyata keçirmək qeyri-mümkündür.

İqtisadi proporsiyaların və struktur əlaqələrin optimal vəziyyətlərə yaxınlığı nisbi anlayışdır. O, hər bir konkret iqtisadiyyatın, onun köməkçi sistemlərinin məqsədlərindən və həll edilən inkişaf məsələlərindən, resurs amillərinin məcmusunun olmasından asılıdır. Buna görə də hətta birtipli sistemlərdə optimal strukturlara yaxın olan strukturlar adətən eyni olmur.

Nəticəli struktur siyasətin hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün baza milli iqtisadiyyatın və onun tərkib hissələrinin strukturlaşdırılması sahəsində, bir sıra meyarlara görə bütün səviyyələrdə təsərrüfat sistemlərinin inkişafının faktor təhlili, müxtəlif siyasətlərin qarşılıqlı əlaqələri sahəsində elmi əsaslı biliklərdir. Dünyada əsas proporsional asılılıqların, ETT qanunauyğunluqlarının və onun əsas meyllərinin, tsiklik iqtisadi dinamika proseslərinin dəyişməsi proseslərinin dərinədən dərk edilməsi çox vacibdir. İntestisiya və innovasiya fəaliyyətinin səmərəliyi, habelə təbii ki, qarışıq iqtisadiyyatın inkişafının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin mahiyyəti barədə biliklər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan və xarici ölkə iqtisadçıları struktur makroiqtisadi dinamikada ən mühüm milli iqtisadiyyatlar sırasına müasir obyektiv meyllərin böyük bir dairəsini aid edirlər.

Elə təsəvvür yaranır ki, ölkə və xarici ölkə həmkarlarının fikirlərindən asılı olmayaraq iqtisadi dinamikanın sosial yönümünün gücləndirilməsini, sosial sahənin prioritet olaraq yeniləşdirilməsini qeyd etməkdən başlamaq lazım idi.

İqtisadiyyatın struktur transformasiyasının getdikcə daha çox sosial-iqtisadi sabitliyə və iqtisadi təhlükəsizliyə doğru yönəldilməsi də bununla əlaqədardır.

Bu baxımdan ETT və iqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulması meylləri böyük imkanlar açır. Hər şeydən əvvəl bu əlaqədə ictimai təkrar istehsalın əvvəlki mərhələsinin və müvafiq olaraq intellektual, mühəndis, investisiya, istehsalın struktur sahibkarlıq hazırlığının əhəmiyyətinin artmasını qeyd etmək lazımdır. Elm tutumlu istehsal sahələrinin xüsusi çəkisinin və əhəmiyyətinin artması, milli iqtisadiyyatların mərhələ-mərhələ inkişafın innovasiya tipinə keçməsi bununla əlaqədardır. Maşınqayırmanın və hər şeydən əvvəl iqtisadiyyatın özəyi və innovasiya dəyişikliklərinin bazası kimi investisiya maşınqayırmasının prioritet olaraq texnoloji cəhətdən yeniləşməsi məhz buradan irəli gəlir. Bu əlaqədə istehsal aparatının irimiqyaslı texnoloji yeniləşməsi şəraitində istehsal istehlakının daha sürətlə artması meylli böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yuxarıda sadalanan bütün proseslər infrastruktur sahələrinin üstün inkişafını tələb edir, getdikcə artan resurs qənaət meyllərini nəzərə alaraq bütün makroiqtisadi göstəricilərdə TİK-nın payının azalmasına səbəb olur [26, 27].

Aydındır ki, iqtisadi tərəqqinin belə gedişi beşinci və altıncı texnoloji istehsal quruluşunun daha fəal surətdə formalaşmasına gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar olaraq əmək məhsuldarlığının artmasında baş verən kəskin yüksəlişlər maddi istehsal sahəsində işçi qüvvəsinin xeyli sərbəstləşməsi deməkdir. Bu səbəbdən qeyri-səmərəli müəssisələr və istehsalatlar bağlanır, çünki onların məhsuluna istehlakçıların tələbatı olmur. Nəticədə xidmətlərin payı artır, xidmət sektorunda mürəkkəbləşmə baş verir və fərqlənmə artır. Bu fonda həmçinin regionların sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafında bərabərləşmə prosesi gedir. Tədricən regional iqtisadi komplekslər formalaşır.

Daha sonra kapitalın özünütəşkili, sənaye, maliyyə, ticarət təşkilatlarının inteqrasiyası, şirkətlərin birləşməsi əsasında iqtisadiyyatın sabit təşkilati-funksional silsiləsinin formalaşmasının başlıca istiqaməti kimi onun korporasiyalaşmasını da qeyd etmək lazımdır. Bu proses hər bir iri korporasiya ətrafında kiçik sahibkar firmalarından güclü təsərrüfat zonasının yaradılmasını tələb edir. İqtisadiyyatda

qarışıq mülkiyyətin getdikcə daha çox üstünlük təşkil etməsi meyli müşahidə edilir. Nəticədə bütün deyilənlərlə sıx bağlı olan daha iki meyli qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, dünya təsərrüfatının geniş inteqrasiya olduğu bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın beynəlxalq əmək bölgüsünə struktur uyurluğuna tələbat artır. Məsələn, Azərbaycanı daim yanacaq-xammal istiqamətinə yönəldirlər. Eyni zamanda millətlərarası və sahələrarası birliklər, onların əlaqələri və transmilli korporasiyalara tabelik artır.

İkincisi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında layiqli yer tutması üçün təsərrüfatın struktur dəyişikliklərinin dövlət tənziminin gücləndirilməsinin, müxtəlif siyasətlərin əlaqələndirilməsinin, müxtəlif təsərrüfat sistemlərində onların razılaşdırılmasının zəruriliyinə çox ciddi diqqət yetirmək lazımdır. Bu problem iqtisadi və sosial tərəqqinin daxili vəzifələri nöqtəyi-nəzərindən də çox kəskin şəkildə özünü büruzə verir.

Əlbəttə, göstərilən meyllərin və proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi burada qeyd edilən ardıcılığa uyğun deyildir. Bu əlaqə daha mürəkkəbdir. Qarşılıqlı əlaqələr sxemində kəsişmələr çoxdur, çox vaxt nəticə səbəbə, səbəb isə nəticəyə çevrilir.

Mövcud strukturun səmərəliyinin və oradakı dəyişikliyin qiymətləndirilməsi üçün əsas meyar onların taktiki və strateji planda cəmiyyətin inkişafının əsas sosial-iqtisadi məqsədlərinə nail olmağa daha çox uyğun olmasıdır. cədvəl 2.1-də göstərilən dövlət struktur siyasətinin məqsədləri, vəzifələri və istiqamətləri strateji xarakter daşıyır və iqtisadiyyatın hər bir səviyyəsi üçün taktiki planlarda, proqramlarda və tədbirlərdə konkretləşdirilməlidir [6, 7, 14].

Ölkənin müasir iqtisadi inkişaf şəraitinə tətbiqən struktur siyasətin əsas taktiki vəzifələri sırasında hər şeydən əvvəl perspektivsiz və köhnəlmiş istehsalatları ardıcıl surətdə ixtisar etməklə səmərəli və rəqabət qabiliyyətli istehsalatlara kömək göstərilməsini, infrastrukturun üstün qaydada inkişaf etdirilməsini, habelə istehsalın sahə strukturunun ödəmə qabiliyyəti olan tələbata uyğunlaşdırılmasını qeyd etmək olar.

Dövlət struktur siyasətinin əsas məqsədləri, vəzifələri və istiqamətləri

Məqsədlər və vəzifələr	İstiqamətlər
<ul style="list-style-type: none"> ❖ İqtisadiyyatın özünüinkişafının (geniş ictimai təkrar istehsalın) kompleks resurs bazasının hazırlanması ❖ Texnoloji quruluşların bir-birini əvəz etməsi, tədricən inkişafın innovasiya tipinə keçilməsi üçün bütün resurs zəminin yaradılması ❖ Elmi-texniki və innovasiya sahələrinin üstün inkişafı hesabına daha çox enerji və resursa qənaətin təmin edilməsi 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ İqtisadiyyatın sahə strukturunun və onun ierarxik konstruksiyasının optimallaşdırılması ❖ İlk istehsal pilləsinin yenidən strukturlaşdırılması. ❖ İqtisadiyyatın korporativləşdirilməsi ❖ Elmin, istehsalın və bazarın inteqrasiyası ❖ Yığımın və istehlakın, habelə istehsal istehlakının, ictimai və şəxsi istehlakın dinamik optimumuna nail olmağa səy göstərilməsi
<ul style="list-style-type: none"> ❖ Bütün mülkiyyət formalarının iqtisadiyyatın inkişafının daha yüksək nəticəliyi meyarı üzrə proporsional surətdə inkişaf etdirilməsi ❖ İqtisadiyyatın ilkin və korporativ pilləsinin rəqabət qabiliyyətinin və iqtisadi sabitliyinin təmin edilməsi ❖ Respublikanın subyektləri olan regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi ❖ Rəqabət mühitinin formalaşdırılması ❖ Əhalinin məşğulluğu, işsizliyin azaldılması probleminin həll edilməsi ❖ Dünya bazarlarında öz elm tutumlu mallarımızın və xidmətlərimizin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi ❖ İqtisadi təhlükəsizliyə kömək göstərilməsi ❖ İxracatın və idxal əvəzetmənin inkişaf etdirilməsi ❖ Respublika subyektlərinin sosial-iqtisadi komplekslərinin formalaşdırılması 	<ul style="list-style-type: none"> ❖ İstehsalda və bazar bölgüsündə iri və kiçik formaların nisbətinin optimallaşdırılması ❖ Azərbaycan subyektlərinin öz hüquq və vəzifələrini yerinə yetirməsinin bazası kimi onların sosial-iqtisadi komplekslərinin formalaşdırılmasına kömək göstərilməsi ❖ Təhsil, elm və texnika sahələrinin üstün inkişafı ❖ Qeyri-səmərəli istehsalatların təsərrüfat dövriyyəsiindən çıxarılması ❖ İnvestisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi və investisiya axınlarının strukturlaşdırılması ❖ Məhsuldar kapitalın dövlət prioritetləri ilə əlaqədar olan fəaliyyət sahələrinə və növlərinə real axınının təmin edilməsi ❖ İşçi qüvvəsinin yaranmasının və hərəkətliliyinin inkişaf etdirilməsi ❖ Prioritet sahənin, fəaliyyət sahəsinin məhsuluna tələbatın stimullaşdırılması

Mənbə: <http://www.yandex.ru>

Taktiki baxımdan resursların durğunluq keçirən sahələrdən inkişaf edən sektorlara axınının stimullaşdırılması, zəif inkişaf etmiş regionların inkişafının gücləndirilməsi, sabit iqtisadi inkişaf üçün digər zəmin yaradılması çox əhəmiyyətlidir. Emal sənayesinin dünya bazarında potensial rəqabət qabiliyyəti

olan sahələrində və digər sahələrdə yanacaq-energetika kompleksinin ixracat gəlirlərinin kapitalaşdırılması məsələsinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

Aydındır ki, hətta bu vəzifələrin ardıcıl və tam həyata keçirilməsi belə iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur irəliləyişlərin təmin edilməsi problemini aradan qaldırmır, meydana çıxmış böhran vəziyyətinin aradan qaldırılmasına zəmin yaratmır. Məsələ burasındadır ki, bu vəzifələr müxtəlif istiqamətlidir, sistemli deyil, ən başlıcası isə onların kifayət qədər resurs təminatı yoxdur. Yalnız fəal, elmi cəhətdən əsaslandırılmış, digər siyasət növlərinə uyğunlaşdırılmış dövlət struktur siyasəti federal və regional səviyyələrdə hətta Azərbaycanın indiki iqtisadi şəraitində işgüzar fəallığın canlandırılması, müsbət iqtisadi dinamikanın və iqtisadi inkişafın formalaşdırılması üçün tədricən, mərhələ-mərhələ əsas struktur zəmin yaratmağa qadirdir.

2.2 Sənayedə struktur islahatları və sahənin inkişafının dövlət tənzimlənməsi

Ölkənin müasir sənaye kompleksi, iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş, inzibati idarəetmə şəraitində formalaşmışdır. Bu dövrdə onun əsas məqsədi direktiv qaydada müəyyən edilirdi. Ölkənin neft-qaz sənayesi həddən çox böyüdülmüş, hipertrofiyaya uğramış, istehlak malları istehsalı məşğul olan sahələr isə ağır inkişaf etdirilmişdir.

İstehsalın həcmi istehlakı qarşılamırdı ki, bu da respublikada əmtəə qıtlığında özünü göstərirdi. Keyfiyyət göstəriciləri isə müəssisələrin plan doldurmaq kimi öhdəliyin ucbatından heç nəzərə də alınmırdı. Bütün bunlar isə ölkə istisadiyyatının idarəetmə sisteminin cəmiyyətin tələblərini nəzərə almaması anlamını ortaya qoyurdu.

Bununla belə istehsalın sahə strukturu və sənaye siyasətinin formalaşmasına elmi yanaşmada idarəetmənin səmərələşdirilməsinə təşəbbüs göstərilməsini də tamamilə inkar etmək olmaz. Belə ki, istehsalın sahə strukturu sahələr arası balans

vasitəsilə tənzim edilirdi. XX əsrin 70-80-ci illərində milli gəlirdə yığımın azaldılmasına, hərbi müəssisələrdə xalq istehlakı məhsullarının istehsal edilməsinə təşəbbüs göstərilmişdir. İdarəetmədə iqtisadi metodların tətbiqində və təsərrüfat hesabının genişləndirilməsi sahəsində də çox işlər görülmüşdür. Lakin bunların hamısı mərkəzləşdirilmiş idarəetmənin əsaslarına, iqtisadiyyatın strukturuna toxunmurdu, vaxtı çatmış obyektiv güman edilən radikal tədbirlərin görülməsi məqsədini güdmürdü [10, 26].

Lakin, bazar iqtisadi əlaqələrinə keçidin ilk 10 ilində demək olar ki, hüş bir qanun çərçivəsinə sığmayan, dövlət tərəfindən fəaliyyəti subyektiv və obyektiv səbələrdən tənzimlənməyən sənaye istehsalına sərbəstliyin verilməsi durğunluq dövrünə təsədüf etdiyindən onun tənəzzülə uğramasına gətirib çıxardı. Fəaliyyətini davam etdirənlər isə əsasən xammal, enerji və bir sıra sənaye məhsulları istehsalı ilə məşğul olan istehsal müəssisələri idilər. Onların istehsal etdikləri məhsullar əsasən ixrac yönümlü idilər. Həmin məhsullara daxili tələbatın səviyyəsi də çox aşağı idi. Nəzəri olaraq sənayedə struktur dəyişikliyinə müstəsna hal kimi bazar mexanizmi əsasında aparmaq olar. Lakin bu çox vaxt tələb edir. Sosial və iqtisadi tələblər üzündən Azərbaycan belə variantla gedə bilməzdi.

Hazırda Azərbaycanda bazar strukturlarını uzunmüddətli investisiyalar maraqlandırmır. Dövlət investisiyası azalmışdır. Əvvəllər yaradılmış istehsal bazası və təbii resurslar vəhşicəsinə istismar olunur. İri biznesin marağı, dövlət və cəmiyyətin marağı ilə üst-üstə düşmür. Buna görə də bazar şəraitində struktur yenidənqurma əvvəl bazar sisteminin qabiliyyətliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur, sonradan yavaş-yavaş yeniləşmə başlayır. Lakin buna investisiya kifayətliyinin olmaması, beynəlxalq rəqabət maneçilik törədir ki, bu da öz əksini istehsalın aşağı sürətli artımında və əhalinin həyat səviyyəsinin pisləşməsində göstərir. Azərbaycanda sosial problemlərin həlli, effektiv iqtisadi və sənaye siyasətinin aparılmasını tələb edir [9, 13].

İqtisadiyyatın transformasiya dövrünü qısaltmaq üçün dövlət tənzimləməsindən aktiv istifadə olunmalıdır. Müasir şəraitdə sənayenin idarə olunmasının məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşmışdır. Lakin onun fəaliyyəti üçün iqtisadi şərait

dövlət tərəfindən yaradılır. Bu isə sənaye siyasətini formalaşdırır. İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin metodları inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusilə durğunluq və böhran dövrlərində geniş istifadə olunur. Onların əsasında milli sənayenin inkişaf strategiyasının tərtibi, daxili və xarici bazarların öyrənilməsi, stimullaşdırıcı mexanizmlər əsasında texnoloji potensialın yeniləşdirilməsi və istifadəsi, dövlətin iri investisiya proqramlarının maliyyələşdirilməsi, dövlət mövqeyindən təbii resurslardan effektiv istifadə edilməsi durur.

Sənaye məhsulunun ÜDM-də xüsusi çəkisinin təxminən 40%-ə yaxın olması dövlətin əsas vəzifəsinə kimi həmçinin ölkə sənayesinin saxlanılması və inkişafının dəstəklənməsini də əlavə etmək olar. ÜDM-un formalaşmasındakı rolu və istehsal etdiyi məhsulun həcminə nəzərən Azərbaycanın iqtisadi siyasətində sənaye əsas prioritet olmalıdır.

Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə bu hala riayət edilməmişdir. İqtisadi böhrandan ən çox əməl sənayesi ziyan çəkmişdir. İqtisadi tənizzülün miqyası nəzərə alınarsa, sənaye istehsalının imkanlarından hələ də kifayət dərəcədə istifadə olunmadığını söyləmək olar.

Azərbaycanın sənayesi elə bir vəziyyətdədir ki, onun sərbəst dirçəlməsi mümkün deyildir. Sənayenin tənəzzül dövründə dövlət tərəfindən dəstəklənməsi zəruridir. Dövlət stimullaşdırıcı tədbirlərlə məqsədyönlü sənaye siyasəti tərtib etməlidir ki, beynəlxalq əmək bölgüsündə Azərbaycanın maraqları təmin olunsun.

Dövlət tənzimlənməsi sənayenin inkişafında əsas amildir. Lakin onun istiqamətinin seçilməsi, xərc və nəticələrin qiymətləndirilməsi müasir bazar mexanizminin şərtlərinə uyğun müəyyən edilməlidir. Bu mexanizmlərin vasitəsilə sənaye istehsalı həcmnin artırılması və reallaşdırılması prinsiplərinin effektivliyi, təkrar istehsal istiqaməti, innovasiya-investisiya fəaliyyətinin effektivliyi, sosial nəticələri və ekoloji məhdudluqları müəyyən edilir. Hazırkı dövrdə Azərbaycanda idarəetmənin dövlət sistemi birbaşa idarəetmədən iqtisadi mexanizmlərə keçir. Bu isə istehsalın özünü tənzimləmə və reallaşdırma prosesinə şərait yaradır. Sənayenin inkişafı strategiyasının əsasında bazar metodları ilə

tənzimləməyə keçid durur ki, bu da sənayenin inkişafında marketing konsepsiyasının effektiv reallaşdırılması ilə əlaqədardır.

Bazar iqtisadiyyatında sənaye müəssisələri əsas funksional sahə kimi çıxış edir. Bütün tənzimləyici təsirlər, onların fəaliyyətinin effektivliyinin dəstəklənməsinə istiqamətlənməlidir. Bir sözlə dövlət tənzimləməsi, müəssisələrin fəaliyyəti üçün effektiv şəraitin yaradılması, onların bazar şəraitinə uyğunlaşması, ümumilikdə sənaye siyasətinin həyata keçirilməsi effektivliyinin müəyyən edilmiş məqsədi ilə həyata keçirilir. Bu həm də sənaye müəssisələrinin əmtəə ixtisaslaşmasını və sahələrin selektiv dəstəklənməsi üçün zəruridir. Belə hal Azərbaycanın perspektiv dövrə əmtəə və xidmətlərə, daxili və xarici tələbatın ödənilməsi, iqtisadi artıma nail olunması imkanlarını genişləndirir. Belə tələbat daxili bazarda reallaşdırılan məhsulun əsasında və ya xarici ticarətdən əmtəə mübadiləsi hesabına ödənilə bilər.

Milli sənaye idxalla müvəffəqiyyətlə rəqabət apara bilər. Rusiya kimi bir ölkənin xarici ticarət balansının müsbət qalığı, nəinki enerji və hasilat sənayesi məhsullarının ixracı əsasında formalaşmalıdır, habelə ixrac məhsullarının strukturunda emal sənayesinin istehsal və qeyri istehsal təyinatlı məhsulların, elm tutumlu məhsulların da xüsusi çəkisi artmalıdır.

Sənaye siyasəti bütünlükdə əmtəə istehsalının inkişafını əhatə etsə də, onun iştirakçıları bazar mexanizminin istifadəsinin müxtəlif pillələrində dururlar. Buna görə də onların hər birinə iqtisadi metodlarla təsir göstərilməsi fərqli olmalıdır. Bazar şəraitinə tam uyğunlaşanlar üçün ümumi iqtisadi inkişaf şəraiti yaradılmalıdır. Depressiya vəziyyətində olanlar üçün isə iqtisadi əhəmiyyətindən asılı olaraq selektiv qaydada dəstəklənməlidir.

Sənayenin uzunmüddətli inkişafının dövlət proqramı sənaye siyasətini reallaşdırır. Bu proqrama iqtisadiyyat, ticarət, sənaye, maliyyə nazirliklərinin iştirakı ilə dövlət komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Həmçinin bu proqrama iri sənaye korporasiyaları və resurslarla təmin edən istehsal sistemləri də cəlb olunmalıdır. Proqrama Azərbaycan hökuməti tərəfindən baxılır, Milli Məclis tərəfindən bəyənilir və onun yerini yetirilməsinə nəzarət edilir.

Respublikada daxili tələbatın ödənilməsi üçün istehlakın həcmindən müəyyən miqdarda daha çox məhsulun istehsal edilməsi istehlakçı və dövlət maraqları baxımından məqəduyğundur. Bu istehlakçıların maraqlarının qorunması və dövlətin sənaye siyasətinə cavab verməklə sahibkarların da rəqabətə qoşulmasına şərait və zəmin yaradır. Rəqabət mübarizəsində özünə yer turmaq üçün müəssisələr bazarı, onun tələblərini, bazarda istehsalçı-istehlakçı münasibətlərini davranışlarını daima öyrənməli və təhlil etməlidirlər. Bu işlərin səmərəli yerinə yetirilməsi və faydalı olması üçün müəssisələrdə marketing xidməti fəaliyyət göstərməlidir. Marketing xidməti isə öz növbəsində sənaye siyasətini nəzərə alaraq marketing konsepsiyasını işləməlidir. Belə ki, marketing konsepsiyası müəssisənin fəaliyyətində yüksək əhəmiyyətə malikdir. Adam Smitin “Görünməyən əl” nəzəriyyəsini də nəzərə almaqla söyləmək olar ki, bazarda mövcud vəziyyət “tələb və təklif” qanunu ilə müəyyən edilir, tənzimlənir [11, 13, 27]. Tələb və təklifin səviyyəsi, bazardakı mövcud vəziyyət, rəqabətin təkmilliyi və s. dövlətin sənaye siyasətinin formalaşmasında istiqamətverici rol oynayır. Ölkə iqtisadiyyatındakı mövcud vəziyyəti qənaətbəxş kimi dəyərləndirsək də, neft amilinin təsiri ilə dünya iqtisadi sisteminin silkələnməsi (planlı şəkildə), o cümlədən ÜDM həcmində azalma dövlətin iqtisadi siyasətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Dövlət daxili və xarici mühitdə baş verən böhran və ya gözlənilən böhranlı təzahürlər qarşılamaq üçün müvafiq qabaqlayıcı profilaktik tədbirləri reallaşdırmalıdır. Dövlət tənzimlənməsi mexanizmi bazar münasibətlərinin dəstəklənməsi vasitəsi kimi istifadə olunmaqla sənayenin inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, mövcud və gələcək tələbatın ödənilməsinə köklənməlidir. Bazar və bazar və münasibətləri deyiləndə başa düşülən bütün anlayışlar maddi və qeyri-maddi istehsalat, insan tələbatının ödənilməsinə yönələn amillərin məcmusunu əmələ gətirən vasitələr, üsullar və mexanizmlər yada düşülür ki, sahibkarın və dövlətin birgə səyi nəticəsində onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilməsi mühüm və müşkül məsələdir.

Belə əhəmiyyətli məsələlərin həlli üçün sənayenin və onu təşkil edən müəssisələrin gələcək, arzu olunan strukturu, investisiya siyasəti, həmçinin dövlətin

idarəetmə-tənzimləmə üzrə tədbirləri müəyyən edilərkən iç bazarın əmtəyə olan tələbatın səviyyəsi, xarici bazarlara çıxış imkanları, sənayenin texnoloji ixtisaslaşma səviyyəsi, müəssisələrin investisiyalaşdırma qabliyyəti (imkanları), eyni zamanda hökumətin və biznes strukturlarının müxtəlif yönlü fəaliyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Bütün sadalanan amillər sənayenin inkişafını nəzərdə tutan, ona xidmət edən müasir inkişaf konsepsiyasının özəyini formalaşdırır. Ümumilikdə müasir marketing konsepsiyasının məzmununu aşağıdakılarla da xarakterizə etmək olar:

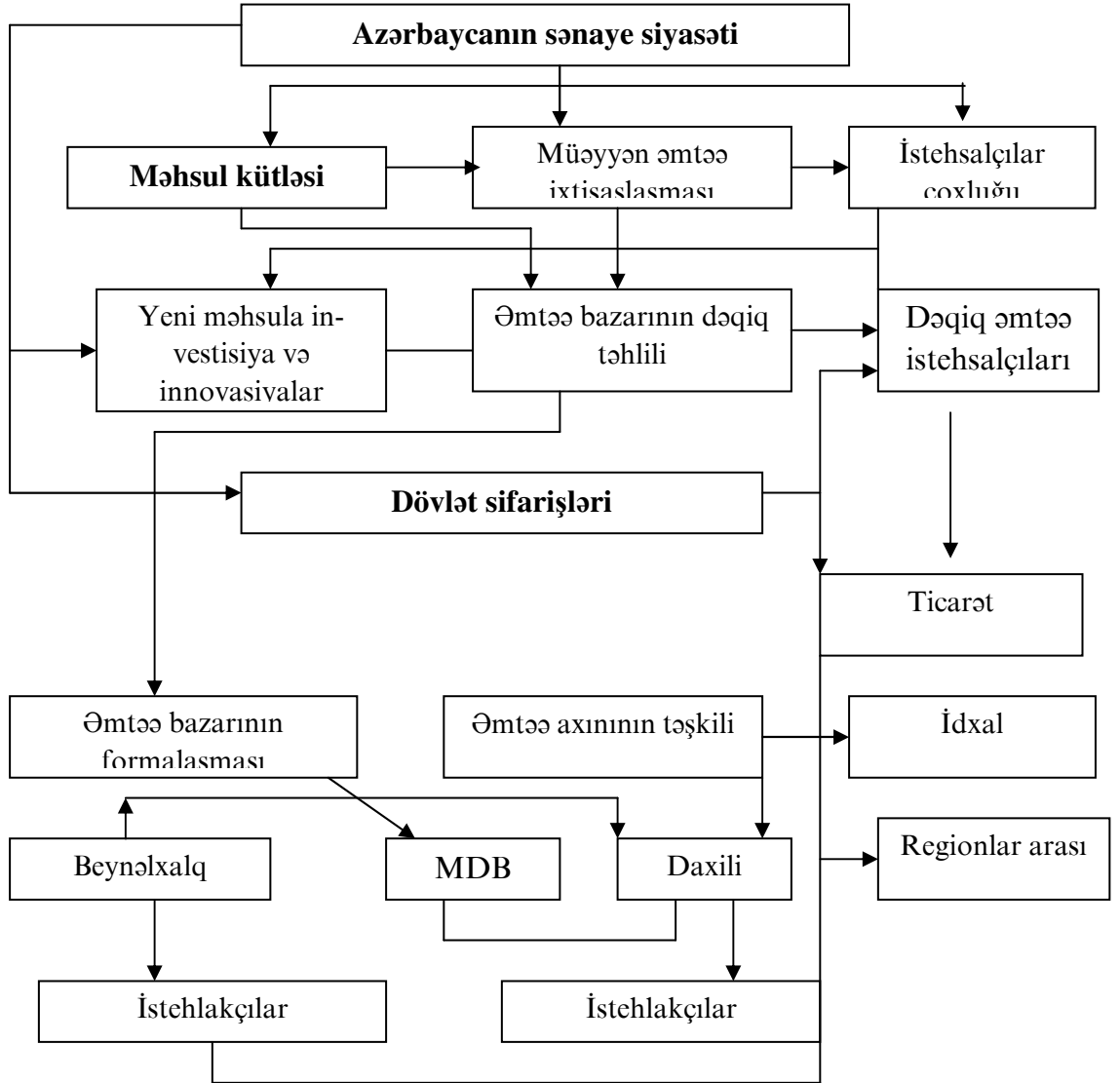
- ❖ əmtəə (xidmət) mübadiləsi, alqı-satqı;
- ❖ istehsal və təkrar istehsala xidmət;
- ❖ sosial məsələlərin həlli.

Daxili tələbatı ödəmək və tədavül proseslərini səmərəli reallaşdırması məqsədi ilə dövlət tərəfindən sənaye istehsalına müvafiq şərait - uyğun maddi-texniki baza yaradılmalıdır. İstehsal olunmuş məhsulların daxili bazarda səmərəli reallaşdırılması iç tələbatı ödəmək, sahibkarın maraqlarını təmin etmək, müəssisədə maliyyə resursları ehtiyatı yaratmaq və dövlət büdcəsinin formalaşdırılmaq kimi önəmli məsələlərin həllinə xidmət etmiş olur [5, 6].

Qeyd edilənlər nəzərə alınaraq hökumətin sənaye siyasəti və onun marketing informasiya təminatını sxematik olaraq şəkil 2.1-ki kimi təsvir etmək olar:

Dövlətin sənaye siyasətində iqtisadi yanaşmaya görə istehsal və qeyri-istehsal tələbatlarının ödənilməsi sahə müəssisələri qarşısında qoyulan ən önəmli vəzifələrdir. Ümumilikdə sənaye siyasəti dövlətin və müəssisənin sənaye istehsalının artımına, onun effektivliyi və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə yönəlmiş, istehsal və xidmət proseslərinə təsir göstərən konseptual tədbirlər sistemidir. Dövlətin sənaye siyasətində iqtisadi məsələlərlə yanaşı sosial məsələlərin həlli də məqsəd kimi müəyyən edilmişdir. Sosial məsələlərə əhalinin məşğulluq problemlərinin həllini, onların alıcılıq qabliyyətinin yüksəldilməsini və digər bu kimi sosialyönümlü problemləri aids etmək olar. Bu müşkül məsələlərin həlli isə ölkədə sənaye istehsalının artırılması, istehsal meydançalarının genişləndirilməsi və s.-dən bir başa asılıdır [5, 7]. Qeyd edilən məsələlərin həlli ilə əlaqədar hazırlanan və reallaşdırılan tədbirlər xərctutumlu olsalar da bütövlükdə ölkə sənayesinin sosial-iqtisadi əhəmiyyətini artırır, sənaye – bazar

əlaqələrinin səmərəliliyini yüksəldir. Sənaye müəssisələri görülən tədbirlər nəticəsində resurslara qənaət rejiminə riayət etməklə çoxçeşidli məhsullarla daxili bazarın tələbatını ödəməklə xarici bazarlar üçün də satış imkanları əldə edir.

Şəkil 2.1. Sənaye siyasəti və onun marketing informasiya təminat

Əmtəə ixtisaslaşması olmadan sənayedə istehsalın effektivliyi səviyyəsini yüksəltmək olmaz. Məhz bu amil sənayedə əmtəə ixtisaslaşmanın aparılmasını labüd edir. Əmtəə ixtisaslaşması dedikdə bazarın tələbi, mövcud vəziyyəti və texnologiyadan asılı olaraq milli sənaye müəssisələrinin dəyişilməsi başa düşülür. O, qeyd edildiyi kimi bazarın təsiri ilə dəyişilə bilər və marketing sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Maddi istehsalın ən əhəmiyyətli sahəsi olan sənayedə əmtəə ixtisaslaşması əsasən

məqsəd kimi marketing araşdırmalarının son rəyi əsas götürülərək xarici və daxili bazarlarda rəqabətqabliyyətli, yüksək rentabelliği təmin edə bilən məhsulların istehsalını müəyyən edir.

Müəssisələrin rəqabətədözümlülük, rəqabətüstünlük səviyyəsi, məhsulların istehlak xüsusiyyətləri, satış qiymətləri iştirak bazarında alıcı və satıcı, vasitəçi qismində çıxış edən iştirakçılarından, onun təbiətindən asılı olaraq formalaşır. Bu nöqtəyi nəzərdən sahə müəssisələri tərəfindən bazara çıxarılan əmtələri qruplara bölmək məqsəduyğundur.

Birinci qrupa dünya bazarının, ikinci qrupa Müstəqil Dövlətlər Birliyinin-yaxın xarici ölkələrin, üçüncü qrupa ölkədaxili, dördüncü qrupa isə iqtisadi rayonların bazarlarının tələblərinə cavab verən əmtələrin istehsalını aid etmək olar. Əmtəə istehsalının həcmi qruplar üzrə də müxtəlif olmalıdır.

Rentabellik səviyyəsi aşağı olan məhsulların istehsalının dayandırılması məqsəduyğundur. Belə ki, əgər qeyd edilən qrup bazarların heç birinin tələblərinə cavab verməyən məhsullar istehsal edilirsə, rəqabətqabliyyətli deyilsə, o zaman həmin məhsul növlərinin istehsalını dayandırmaq və ya modernləşdirmək və yeni istehlak xüsusiyyətləri verməklə bazargirliyini təmin etmək lazımdır.

Belə olduğu halda həmin məhsulların yeri idxal hesabına ödənilir. İdxal olunan məhsulların həcmi və keyfiyyəti elə müəyyən edilməli və dövlət tənzimlənməlidir ki, milli istehsalçıların və istehlakçıların maraqları qorunmuş olsun. Bəzi hallarda proteksionist siyasətin aparılması da zərurətə çevrilir. İdxal məhsulları həcmcə və ya keyfiyyətcə iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyi normalarına cavab verməzsə yerli hökumət qrupları tərəfindən sənayedə struktur dəyişikliklərinin aparılmasını planlaşdırmalıdır. Ümumiyyətlə, hesab edilir ki, hər hansı bir təyinat xarakterli məhsul növü üzrə idxalın həcmi 30%-ə qədər olması məqsəduyğundur.

Əvvəl qruplara böldüyümüz bazarlar əmtəə tütümünə, real imkanlarına və bir sıra digər parametrlərinə görə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Sadalan bazarlarda rəqabətin səviyyəsi də fərqlənir. Bu fərqlər eyni bazarlarda məhsul qrupları üzrə də müxtəlifdir. Fərqlər nəzərə alınaraq istehsalçı və vasitəçilər müvafiq standartlara və tələblərə uyğun məhsulları müvafiq bazarlara yönəldirlər.

Bu zaman əmtəələrin əsasən rəqabətqabliyyətliliyini xarakterizə edən parametrlər nəzərə alınır. Bu parametrlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

❖ istehlak keyfiyyətinə və xüsusiyyətlərinə görə məhsullar tələbata uyğun olmalı;

❖ məhsula təyin olunan qiymət tələbatı stimullaşdırmalı;

❖ bazara çıxarılaçaq məhsulların həcmi və növləri istehlakçıların tələbatı nəzərə alınaraq müəyyən edilməli.

Bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı bir şəraitdə yerli və xarici ölkə müəssisələrinin ölkəmizin daxili bazarlarında sərbəst fəaliyyəti təmin olunmalı, süni inhisarçılıq mövqeyindən çıxış edən sahibkarlar “Haqsız rəqabət haqqında” və “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları əsas tutularaq iqtisadi və ya inzibati məsuliyyətə cəlb edilməlidirlər (mənbə: Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar. Bakı 2000). Ölkəmizdə rəqabətin qorunması məqsədi ilə inhisarçılığın iqtisadiyyata təsiri yumşaldılmalıdır. Bunun üçün dövlətin tənzimləyici, stimullaşdırıcı mexanizmləri olmalıdır [5, 7].

Belə yanaşma dövlətin bütöv iqtisadiyyatda və ayrılıqda onu təşkil edən sahələrdə sosial-iqtisadi nəticələrin optimallaşdırılması, cəmiyyət üzvlərinin xidmətə, işə və məhsullara olan tələbatının ödənilməsi, idxal-ixrac münasibətlərinin iki tərəfli faydalılığının təmin edilməsi tərəfdarı kimi çıxış etməsini tələb edir. Lakin bir çox hallarda subyektiv səbəblərdən dövlət əhalinin, sahibkarların fəaliyyətindən gələn gəlirlərdən vergi tutmağa da çox üstünlük verir, nəinki sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırıcısı rolunda çıxış etməklə onların rəqabətqabliyyətli fəaliyyətinə və gəlirlərinin artırılmasına şərait və stimula yardaraq, nəticə ehtibarı ilə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılmasına təkanverici bir qüvvə olmaq. Aparılan qeyri-düzgün sosial-iqtisadi siyasət xarici qüvvələrin təsiri ilə ölkə iqtisadiyyatını qısa bir zamanda böhrana məruz qoya bilər. Ümumiyyətlə, ölkənin iqtisadi böhrana məruz qalmasının səbəblərindən biri yalnız xarici bazarlarda deyil milli iqtisadiyyatda istehsal olunan məhsulların və göstərilən xidmətlərin həmçinin daxili bazarlarda da rəqabətqabliyyətli olmamasıdır. Bir qayda

olaraq belə məhsullar istehsal edənlər məhdud maliyyə resursları olan və investisiya cəlb etmə imkanları olmayan, qeyri-innovativ müəssisələr və ya avadanlıq parkı köhnəlmiş müəssisələrdirlər. Bu halda dövlət qurumlarının və QHT-lərin, sahibkarlığa dəstək Milli fondunun, iqtisadiyyat nazirliyinin, vergi nazirliyinin, əhalinin sosial müdafiəsinin keşiyində duran digər qurumların əsas vəzifələrindən biri məhz önəmlisi melə sahibkarlıq subyektlərini müəyyən etmək, müvafiq tədbirlər planı hazırlayaraq onları çətin vəziyyətdən çıxarmaqdır. Çox əfsuslar olsun ki, qeyd edilən qurumların əksəriyyəti “ödə ya da fəaliyyəti dayandır” devizi ilə çıxış edirlər. Digər bir məsələ xarici firmalarda çalışan əcnəbi işçilərin Azərbaycan vətəndaşlarından dəfələrlə çox maaş almaları kimi, xarici firmaların fəaliyyətinə münasibət də tam fərqlidir. Onlara çoxspektrli imtiyazlar verilir, fəaliyyətə maneə olan amillər aradan götürülür, lakin milli sahibkarlara isə əksinə.

Belə halların qarşısının alınması məqsədi ilə iqtisadiyyatın tənzimləmə mexanizmləri təkmilləşdirilməli nəzarət sistemi gücləndirilməli, struktur islahatları aparılmalıdır.

İqtisadiyyat və Maliyyə nazirlikləri, yeni yaradılmış digər dövlət qurumları öz səlahiyyətləri çərçivəsində iqtisadiyyatın perspektiv inkişafını proqnozlandırılmaqla dövlət tənzimləmə mexanizmlərindən, rıçaqlarından istifadə etməlidirlər. Hətta böhran təhlükəsi olan dövrlərdə belə İqtisadi islahatlar mərkəzinin və digər elmi araşdırma mərkəzlərinin də cəlb edilməsilə iqtisadi inkişafı stimullaşdırma tədbirləri işlənilməlidir. Bu işdə respublikada fəaliyyət göstərən menecmen və marketinq qruplarının xidmətlərindən yararlanmaq olar. Lakin bunlar hamısı dövlət səviyyəsində həyata keçirilən tədbirlərdir. Sənaye müəssisələrinin özlərində fəaliyyət göstərən marketinq xidməti vardır ki, onların da əsas görüvələri də bundan ibarətdir. Səmərəli əmtəə ixtisaslaşdırılmasının seçilməsi, sənaye istehsalının inkişafında, əmtəə strukturunda dəyişikliklərin edilməsi müəssisənin marketinqin strategiyasının əsasını təşkil edir [34].

Sənaye müəssisələri daxili imkanlar və dövlət siyasəti də nəzərə alınmaqla marketinq xidmətinin işindən yararlanaraq planlaşdırılan məhsul istehsalı çeşidi və həcmi sərbəst müəyyən edirlər. Bu işdə dövlət siyasətinin əsas rolu uzunmüddətli

perspektive yönələn və daha yüksək səmərə təmin edən məhsulların istehsalını stimullaşdırmaq, texnoloji inkişafa şərait yaratmaq və iqtisadi artıma nail olmaqdan ibarətdir.

Əmtəə ixtisaslaşdırma ölkə sənayenin inkişafında əsaslı rola malik olmaqla daxili tələbatın ödənilməsi üzrə perspektivli məhsul istehsalı proseslərini təşkil etmək etməyi də nəzərdə tutur. Belə məhsulların istehsalını səmərəli təşkil etmək üçün adətən qısa və ortamüddətli güzəştli şərtlərlə kapital yatırımı prioritet təşkil edir. Bunda məqsəd, təbii ki, istehsal müəssisələrinin texniki yenidən silahlandırılması, onların rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və keyfiyyətcə yeni tələblərə cavab verən məhsulların istehsalı üçün maddi-texniki bazanın yaradılmasıdır.

Belə müəssisələrdə istehsal olunan məhsulların dövriyyəsinin artırılması yalnız bu istehsal sahəsinin deyil, həmçinin digər maddi istehsal sahələrinin inkişafına təkan vermiş olar. Müəssisələrə məqsədli investisiya cəlb edilməsi prosesi mərhələlərlə həyata keçirilməlidir. Birinci mərhələ dövlətin seçimi əsasında baş tutması yüksək keyfiyyət göstəricilərinə, istehlak xüsusiyyətlərinə malik, ixrac yönümlü məhsullar istehsal edə biləcək müəssisələrin müəyyən edilməsi ilə yekunlaşır. Dövlət yalnız zəif texniki potensiala və maliyyə resurslarına malik müəssisələri deyil, eyni zamanda hərtərəfli geniş potensiala istehsal-təsərrüfat strukturuna malik müəssisələrə dəstək verməklə yüksək keyfiyyətli məhsul növləri ilə daxili bazarı təmin etməklə yanaşı xarici bazarlara Azərbaycan Brendlərinin çıxarılmasını təmin edə bilsinlər.

Bu seçim konkret istehsalçı müəssisələr üzrə onların daxili bazardakı payı, dövlət orqanları olan vergi, gömrük, əhalinin sosial müdafiəsi və digərləri ilə qanun çərçivəsində əməkdaşlığı, xarici bazarlara çıxardığı məhsul növləri, onların rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi və s. kimi amillərin qiymətləndirilməsinin nəticəsi nəzərə alınmaqla edilir.

Perspektivsiz müəssisələrə hər hansı bir dəstəyin verilməsi hər hansı bir səbəbdən qanadları öz funksiyasını tam itirmiş göyərçinə uç demək kimidir. Belə müəssisələr özləri tədricən rəqabətə tab gətirməyib sahibkarın “düzgün və vaxtına”

verdiyi qərara əsasən ləğv ediləcək və ya onların səriştəsizliyindən müflisləşərək olan resursları da itirəcəklər.

Bazar rəqabət meydanı olmaqla gücülülərin fəaliyyət sahəsidir. Belə meydanlar yalnız yüksək maliyyə resurslarına malik deyil, həmçinin təşəbbüskar, sahibkarlıq bacarıqlı, təcrübəli menecerləri və marketoloqları olan müəssisələrin rəqabət arenasıdır. Dövlətin sənaye siyasəti çərçivəsində onun obyektini təşkil edən sahələrin konkret bazar və ya bazarlar üzrə ixtisallaşmasının təmin edilməsi üçün bəzi aidiyyəti olan məsələlər həll edilməlidir.

İlk öncə marketing tədqiqatlarının aparılması ilə buraxılan məhsulun keyfiyyəti və qiyməti, onun rəqabətqabiliyyəti, nəzərdə tutulan bazarlarda müəssisənin və məhsulunun inkişaf etmə perspektivləri dəyərləndirilməlidir.

Bundan sonra müəssisənin əmtəə ixtisaslaşması müəyyən edilməlidir. Bu proses texnoloji əsasda aparılmaqla müəssisənin bazara çıxış imkanlarını ayırd edilməsidir. Bunda mühüm məsələlərdən biri və önəmlisi sənaye siyasətinin reallaşdırılmasının tərkib hissəsi kimi qısamüddətli investisiya proqramının hazırlanması və mövcud və ya planlaşdırılan texnologiyaya uyğun restrukturizasiya işlərinin aparılmasıdır.

Elmi-tədqiqat institutları, biznes inkubatorları, texnoloji parklar və s. bu kimi müəssisələr tərəfindən laboratoriya şəraitində yaradılan və sınaqlardan keçirilərək keyfiyyət-istehlak xüsusiyyətləri ilə rəqabətqabiliyyətlik təsdiqini alan məhsulların müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə məhsullar sənaye istehsalının potensial inkişafını təmin edə biləcək obyektlərdir. Bu məhsulların istehsalında məqsəd yüksək rəqabətə tab gətirən əmtəələrlə xarici bazarların fəth edilməsi, geniş fəaliyyət sahəsinin əldə edilməsidir. Sənayeyə dövlət dəstəyi ilə qeyd edilən məhsulların istehsalı reallaşdırılır. Bu tipli məhsullar marketing strategiyasına uyğun olaraq müstəqil ekspertizadan keçirilməli və istehsalçı müəssisənin biznes-planına daxil edilməlidir.

Loqistik yanaşmaya əsasən Azərbaycanın sənaye siyasəti informasiya kütləsinin (axınının) formalaşmasının dörd əsas sahəsinə əhatə etməlidir:

❖ dövlət siyasəti nəzərə alınmala müəssisənin qəbul etdiyi təsnifata uyğun əmtəə qruplarının iç və xarici bazarlarda reallaşdırılması haqqında informasiya;

❖ yüksək rəqəbətqabliyyətli və bazarlara çıxmaq potensialına malik sənaye müəssisələri haqqında məlumat;

❖ proqnozlaşdırılan potensial əmtəə istehsalçıları haqqında geniş məlumat”

❖ potensial istehlakçılar qrupu və bazarları haqqında məlumat.

Əmtəə axınının dinamikası və quruluşunun araşdırılması sənaye siyasətinin mühüm elementi olmaqla xarici bazarlarda tələbatı olan məhsulları müəyyən etməyə imkan verir.

İlkin informasiya mənbəyi kimi toplanılan statistik göstəricilər istifadə olunur. Toplanan informasiyalar qruplaşdırılır və təhlil edilir. Onların təhlili seçilmiş bazarlar üçün gərək olan əmtəənin həcminin müəyyənləşdirilməsi üçün əsas mənbə kimi istifadə olunur. İnformasiya bazasına ardıcıl olaraq müxtəlif mənbələrdən əlavə edilən məlumatlar məhsulların hərəkəti, müəssisənin əmtəə ixtisaslaşmasını dəyərləndirməyə zəmin yaradır.

Dövlətin sənaye dəstəyi üzrə fəaliyyəti ölkənin güclü rəqəbətədözümlü potensial sahə müəssisələrinin müəyyən ediləməsi üçün informasiya bazası yaradır. Çoxistiqamətli informasiya kütləsi sahə müəssisələrini onların fəaliyyətinin səmərəliliyi baxımından qruplaşdırmağa, istehsal-maliyyə təsərrüfat fəaliyyətini qiymətləndirməyə, stimullaşdırıcı tədbirlərin nəticəliliyini müəyyən etməyə şərait yaradır.

Qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlətin sənaye siyasəti mövcud resurslarının müəyyən edilmiş istiqamətlər üzrə təmərküzləşməsini təmin etməklə planlı şəkildə uzunmüddətli proqramla reallaşdırılır.

Bilavasitə düzgün dərk və tətbiq edilən sənaye siyasətinin köməkliliyi ilə sahədə effektiv restrukturizasiya tədbirləri reallaşdırılır. Sənayedə restrukturizasiya tədbirlərinin düzgün planlaşdırılması, hazırlanması və tətbiqi elm və texnika sahəsində yaranan yenilikləri müəssisənin fəaliyyətinin təşkilinə, istehsal və satış proseslərində tətbiqinə şərait yaradır.

2.3 İnnovasiya siyasəti və sənayenin dəstəklənməsi üzrə dövlət tədbirləri

Əmtəə-texnoloji ixtisaslaşma prosesi istehsalın mövcud texnologiyası əsasında aparılır. Rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsalı yüksək texniki parametrlərə malik texnologiyadan, ixtisaslı əmək qüvvəsindən, elmi - texniki potensialdan istifadə və patentləşdirilmiş , xüsusi icazə tələb edən yeniliklərdən istifadə ilə mümkündür.

Qeyd edilənlər ölkə sənayesində əmtəə və texnoloji ixtisaslaşmanın reallaşdırılması üçün maliyyələşdirmə imkanlarının ayırd edilməsini nəzərdə tutur. Bu ixtisaslaşma səviyyəsinə sənayenin təbii resurslarla təmin olunma və ətraf mühitin- ekologiyanın da təsiri olur. Ölkə sənayesinin texnoloji ixtisaslaşması öncə sahə quruluşunda öz əksini tapmışdır. Texnoloji ixtisaslaşma iqtisadiyyatın müəyyən inkişafı şəraitində hər hansı bir məhsul istehsalına yönəldilmiş texniki bazanın formalaşdırılmasına əsaslanır. O mülkiyyət formalarının hər birində biznes-plan, istehsal və investisiya proqramı əsasında reallaşdırılır.

Sənaye siyasətinin reallaşdırılması üçün təyinat almış investisiya proqramı, eyni zamanda orta müddətə nəzərdə tutulmuş sənayenin və onun ayrı-ayrı müəssisələrinin proqnozları və texniki inkişaf proqramı əsasında hazırlana bilər.

Sənayenin texniki inkişaf proqramında müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyini, daxili və xarici bazarlarda mövqe qazana biləcək məhsulların istehsalı üzrə tədbirlər də əks olunmalıdır [10, 11, 18]. Belə proqramlar sahə müəssisələrinin texnoloji siyasətlərini müəyyən etmək üçün zəruri informasiya rolunu oynaya bilər.

Bu proqramlar dövlətin investisiya-innovasiya siyasətinin sahələr üzrə həyata keçirilməsinin tənzim olunması aləti olub, bazar şəraitində dəqiq müəyyən olunmuş müəssisələr üzrə reallaşdırılır. Əgər bu reallaşma dövlətin iştirakı ilə baş verirsə bu zaman o, iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəssisələrin investisiyalaşdırılması proqramında yeni texnoloji tərzə keçidin təmini, keyfiyyətli texniki dəyişikliklər nəzərdə tutulmalıdır. Bu tələblər sənaye müəssisələrinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi tədbirləri həyata keçirildiyi zamanda irəli sürülə bilər. Əmtəə bazarında effektiv fəaliyyət göstərən kommersiya müəssisələrin proteksionist tədbirlərə ehtiyacları olmur.

İnvestisiya-innovasiya siyasəti dövlətin investisiya və sənaye siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla əsasən sənaye sahələrinin inkişafının maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi prioritet kimi müəyyən edilmişdir. İnvestisiya-innovasiya siyasəti, dövlətin investisiya proqramı vasitəsilə reallaşdırılır və sənaye müəssisələrinin, sahələrin proqramlarının inteqrallaşmış məcmusu kimi çıxış edir. Bu proqramlar dövlət büdcəsinin formalaşması üçün keyfiyyətli və zəmanətli olan, elm tutumlu əmtəə ixtisaslaşmasını təmin edən, stabil həcmə malik olan yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalını nəzərdə tutaraq reallaşdırılmalıdır. Belə sahəvi investisiya proqramları kompleks istehsalın texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Sənayedə investisiya və innovasiya siyasəti, müəssisələrin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi və istehsal əsas fondlarının təkrar istehsalı nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin apardığı sənaye siyasətinin tərkib hissəsi olan əmtəə-texnoloji ixtisaslaşmanın uğurlu olması üçün məqsədyönlü investisiya və innovasiya sahəsində siyasət formalaşdırılmalıdır. Hazırlanan siyasətin uğurlu aparılması üçün işə planlı şəkildə tədbirlər hazırlanmalıdır. Tədbirlər aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:

- ❖ investisiya proqramı seçilməli;
- ❖ sosial-iqtisadi və texnoloji qiymətləndirmənin məqsədləri müəyyən edilməli;
- ❖ tədbirlərin kreditləşmə mexanizmləri hazırlanmalı;
- ❖ hazırlanmış investisiya proqramını maliyyələşdirəcək investorların cəlb edilməsi, ən mühüm məsləhətdən biri;
- ❖ investisiyalaşdırma proqramlarının icrasına nəzarət və s.

Hazırlanmış dövlət investisiya proqramlarının icrası, müqavilələrin, ondan irəli gələn öhdəliklərə riayət olunmaması hallarını aradan qaldırmaq məqsədi ilə hüquqi baza razılaşdırılmalı və müvafiq normativ aktlar qəbul edilməlidir.

Qeyd edək ki, hökumət sənayenin inkişafına şəraitin yaradılmasını iqtisadiyyatın birinci dərəcəli problemi kimi qəbul etməlidir. İqtisadiyyatın tənəzzülü dövründə bu problemin həlli üçün müvafiq qanunverici tədbirlər sistemi

hazırlanmalı və qəbul olunmalıdır. Bu sistemdə ümumi və məqsədli tədbirlə seçilməli, ümumi tədbirlər müəyyən şərtlərə riayət edərək sənaye müəssisələrinə xidmət edirlər. Məqsədli tədbirlər, fərdi qaydada daxili tələbatı ödəyən ayrı-ayrı əmtəə istehsalçılarına və ya dövlətin dəstəyi ilə aktiv maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini bərpa etməyə qadir olan iri iqtisadi subyektlərə aiddir.

Sənaye müəssisələrinin dəstəklənməsində ümumi tədbirlər prioritet mahiyətə malikdirlər. Onlar daima diqqət mərkəzində olmalıdırlar. Belə tədbirlərin bir neçə qrupda birləşdirmək olar.

1) Mükəmməl vergi sistemi vasitəsilə sənayenin inkişafının stimullaşdırılma mexanizmlərinin hazırlanması. Bu müəyyən hallarda gəlir və əlavə dəyərin vergiyə cəlb olunmadan tamamilə azad olunmasını nəzərdə tutur.

a) müəyyən edilmiş hər hansı bir konkret vaxt intervalında sənayenin canlandırılması və ixracın artırılması məqsədilə məhsul satışının artırılmış həcmindən vergilər tutulmur. Bu tədbirin əsas məqsədi satış bazarına aktiv təsir göstərən və böhrandan çıxan müəssisələrə maliyyə yardımının göstərilməsidir. Yeni dövrdə il ərzində satılan məhsulun yenidən artırılması da vergiyə cəlb olunmur.

b) məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və istehsal xərclərinin azaldılması hesabına alınan əlavə gəlir vergiyə cəlb olunmur. Bu tədbir reallaşdırılmasında məqsəd məhsul buraxılışı növünün çoxaldılmasının stimullaşdırılması, istehsalın maddi texniki bazasının yüksəldilməsindən ibarətdir. Bu tədbir cari hesabat dövründə tətbiq edilir.

c) müəssisənin daşınmaz əmlakın rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalında iştirak edən hissəsi vergidən azad edilir.

2) Amortizasiya fondunun məqsədli istifadəyə nəzarətin edilməsi. Amortizasiya fondundan öz məqsədləri üçün istifadəyə vergiyoxlayıcı nəzarətin təşkili vacibdir. Əgər amortizasiya fondunun öz təyinatı üzrə istifadə olunmayan hissəsi istehsal xərci hesab edilərək, gəlir kimi nəzərə alınaraq vergiyə cəlb olunur.

3) Müəssisənin öz investisiyaya meyliyinin stimullaşdırılması. Müəssisənin inkişafını təmin etmək məqsədilə onun vergidən azad edilmiş mənfəət artımının

innovasiya və investisiyaya məqsədyönlü istifadə olunması üçün sadalanan 1- ci və 2-ci tədbirlər tətbiq edilir. Bu güzəştlər şamil edilən müəssisələr vergi-kredit mexanizminin mövcud fəaliyyəti ilə nəzarət edilən investisiya proqramı hazırlamaladırlar. Bu zaman yerli və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ETT- nin və layihə işlərinin yerinə yetirilməsi, texnikanın alınması üçün sərf olunan hissəsi vergidən azad edilir. Bu tədbirlər investisiya proqramı və onun yerinə yetirilməsinə vergi nəzarəti olduğu halda tətbiq edilir. Göstərilən güzəştlər təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsinə və ilkin şərtlərə əməl edən bütün müəssisələrə şamil edilir.

4) Sənaye müəssisələrinə uzun müddətli investisiya kreditlərinin verilməsi şərtlərinin dəyişdirilməsi. Bank sisteminin kommersiyalaşdırılması onların artıq prioritetlər üzrə seçim etmələrinə, yüksək faizli qısa müddətli qiymətli kağızların və istiqrazların mərkəzləşdirilmiş alver bazarlarından imtinasına və daha çox istelak kreditləri verməyə meyilliyinə səbəb olmuşdur. Lakin iqtisadiyyatın təkanverici qüvvəsi və istehsal həqqəsi olan sənaye kreditləşdirməyə həmişə ehtiyac duyan sahədir. Bu baxımdan müəssisəyə uyğun gələn şərtlərlə sənaye investisiya kreditlərinin verilməsinin kommersiya sisteminin yaradılması zəruridir. Həmçinin istehsal investisiyalarının stimullaşdırılmasının maliyyə tədbirlərinin görülməsi imkanlarına da baxılmalıdır.

Mərkəzi bank, kommersiya banklarının istehsal investisiyaları üçün banklararası kreditlərə elə stavka qoyulmalıdır ki, istehsal investisiyaları heç olmasa aşağı rentabilliyə də olsa malik olsunlar. İstehsal investisiyalarının nəticəsindən kommersiya banklarının gəlirlərinin də vergidən azad edilməsi zəruridir. Mərkəzi bankın aşağı faizlə xarici ölkələrdə saxladığı ehtiyatlar hesabına sənayenin investisiyalaşdırılması sisteminin də yaradılması lazımdır. Bu tədbirlər istehsalın dəstəklənməsi üçün əlverişli investisiya-innovasiya mühitinin yaradılmasına səbəb olacaqdır. Hərçənd bu tədbirlər ölkə maliyyə sistemində bir az ağırlıq sala bilər, lakin bununla belə sənayenin inkişafına və multiplikativ effekt alınması imkanlarını genişləndirəcəkdir.

5) Sənayenin gələcək strukturunu formalaşdıran, sosial-iqtisadi mahiyyətə malik olan elm tutumlu sahələrin inkişaf tədbirlərinin reallaşdırılmasını birbaşa

dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi. Dövlətin investisiya proqramlarının büdcədən qeyri-şərtsiz tam maliyyələşdirilməsinə də baxılmalıdır. Bu məqsədlə büdcə kreditlərindən geniş istifadə olunmalıdır.

Konkret əmtəə istehsalçılarında differensial yanaşmada tətbiq olunan tədbirlərdən daha çox borcların restrukturizasiyası əhəmiyyətə malikdir [14, 20, 23]. Dövriyyə fondları kreditin alınması şərtlərinin yaxşılaşdırılması və digər mənbələrin hesabına artırılabilir.

Dövlətin investisiya proqramının tərkibinə daxil olan müəssisələrin investisiya proqramlarının yerinə yetirilməsi, güzəştli investisiya və kreditlərlə stimullaşdırılması da zəruridir. Dövlət həmçinin yerli və xarici investorların əmanətlərinin konkret istehsal sahəsində saxlanılmasına zəmanət verməlidir.

Bu tədbirlər istehsalın canlandırılmasına və uyğun bazara çıxmağa real imkanı olan müəssisələr üçün tətbiq oluna bilər. Bunun üçün onlar sənaye nazirliyi və elmi-texniki komitə qarşısında öz biznes planlarını müdafiə etməlidirlər. Belə müəssisələr üçün istehsal və investisiya-innovasiya fəaliyyəti üzrə vergi stimullaşdırması sxemi tərtib edilməlidir. Bu vergi stimullaşdırılmasında onlara enerji və su haqlarının ödənilməsində əlavə vaxt verilməsi nəzərdə tutulur. Belə əlavə tədiyə müddətləri vergi krediti və vergi tətili formasında qeyd oluna bilər. Prinsipcə əmtəənin zəncirvari texnoloji hərəkəti üzrə qarşılıqlı ödəmələr üzrə tədbirlərin effektiv olması da kifayət edə bilər. Bu zaman nəticədə kredit borcu olan müəssisələr daha çox ziyan çəkə bilər. Bu isə onların tədiyə qabiliyyət qabiliyyətsizliyini artırır ki, bu zaman onlara iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilir. Belə nağdsız hesablaşmalar bazarla ziddiyətdə olmur. Debitor borcu olan müəssisələr isə öz maliyyə vəziyyətlərini yaxşılaşdırabilir. Fərdi vergi güzəştləri, tədiyə vaxtının uzaldılması və sair tədbirlər müəssisələrə seçmə yolu ilə marketing təhlili aparıldıqdan sonra verilir, həm də həmin müəssisələr investisiya proqramında öz və sairləri hesabına heç olmasa 40%-ə qədər iştirak etmiş olsunlar.

FƏSİL 3. SƏNAYENİN MÖVCUD İQTİSADI VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI

3.1. Sənayenin mövcud iqtisadi vəziyyətinin təhlili

Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən uzunmüddətli dövr üçün müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən müasir iqtisadi şəraitin tələbləri nəzərə alınmaqla reallaşdırılması imkan vermüştür ki, 2014-cü ildə də ölkə iqtisadiyyatı davamlı inkişaf etsin, makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılsın. Aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində qeyri-neft sahələrinin və regionların davamlı inkişafına nail olunmuş, iqtisadiyyatın şaxələnməsi prosesi sürətlənmiş, innovasiyalı iqtisadiyyatın formalaşması istiqamətində tədbirlər reallaşdırılmışdır. Həmin dövrdə həmçinin özəl sektorun inkişafı üçün əlverişli investisiya və rəqabət mühiti formalaşdırılmış və əhalinin sosial rifahı daha da yüksəlmişdir [6, 7].

Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən fərdi şəkildə hazırlanan hesabatlarda ölkə iqtisadiyyatının inkişafı müsbət qiymətləndirilmişdir. Məsələn, “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”na əsasən Azərbaycan 2013-cü ildə olduğu kimi 2014-cü ildə də MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə bərqərar olmuşdur.

Dünya İqtisadi Forumu dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyətliliyi səviyyəsini xarakterizə edən növbəti «Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi 2014-2015» hesabatını dərc edib. Hesabatın hazırlanmasında statistik məlumatlardan və dünyanın 144 ölkəsində fəaliyyət göstərən iş adamları arasında sorğunun nəticələrindən istifadə olunub. Hesabata görə, Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə əsasən tədqiqatın aparıldığı ölkələr arasında 38-ci yerdə qərarlaşıb. Beləliklə də son bir il ərzində Azərbaycan rəqabətqabiliyyətlik indeksini daha da yaxşılaşdıraraq dünya sıralamasında 1 pillə irəliləyib [34, 35].

Azərbaycan hesabatda bütün göstəricilər üzrə yaxşı nəticələr əldə edib. Ölkəmizin iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyəti indeksinə əsasən, MDB ölkələri arasında birinci mövqeyini saxlayıb. Respublikamız ilk dəfə olaraq reytingdə iki Baltikyanı ölkəni - Latviya və Litvanı qabaqlayır. Azərbaycanın reytingdə mövqeyinin yaxşılaşması ölkə rəhbərliyinin apardığı uğurlu sosial-iqtisadi siyasətin

nəticəsidir: «Azərbaycan son 10 ildə iqtisadi və sosial sahələrin inkişafında yüksək nəticələrə nail olub. Ölkədə ÜDM 3 dəfədən çox artıb. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun artım tempi son 10 ildə orta hesabla 10 faiz təşkil edib. 2013-cü ilin nəticələrinə görə, ölkə ÜDM-i 5,8 faiz, qeyri-neft sektoru isə 10 faiz artıb» [34, 35].

Hesabata əsasən, biznesin qeydiyyatı üçün lazım olan prosedurların sayına görə Azərbaycan 10-cu yeri, biznesin qeydiyyatı üçün tələb olunan vaxta görə 36-yeri tutub. ÜDM-in həcminə görə ölkəmiz 70-ci pillədə qərarlaşıb. İnflyasiyanın səviyyəsinə görə isə Azərbaycan birinci yerdədir. Həmçinin, «əmək bazarının səmərəliliyi», «texnoloji səviyyə», «maliyyə bazarının inkişafı» göstəriciləri üzrə də ölkəmizin mövqeyi yaxşılaşıb.

Hesabatda Azərbaycan bəzi alt göstəricilər üzrə ilk 20-liyə daxil olub - makroiqtisadi stabilliyə görə 9-cu, biznesə dəstək üzrə 80-ci, əmək bazarının effektivliyi üzrə 33-cü, infrastrukturun inkişafına üzrə 70-ci, ali təhsil üzrə 90-cı, tibb və ibtidai təhsil üzrə 104-cü, maliyyə bazarlarının inkişafı üzrə 89-cu yerləri tutub [34, 35].

Mötəbər mənbələrdən alınan məlumatlar əsasən qeyd etmək olar ki, ölkəmiz son 9 ildə «Qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksi» hesabatları üzrə 31 pillə irəliləyərək dünyanın 117 iqtisadiyyatı arasında 69-cu yerdən (2005-ci il) 38-ci yerə (2014-cü il) qalxıb. 2005-2014-cü illər ərzində Azərbaycanla yanaşı, MDB ölkələri arasında yalnız Qazaxıstan və Rusiyanın rəqabət qabiliyyəti indeksləri yüksəlib.

Beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək qiymətləndirilir. Tanınmış “Moody’s” Beynəlxalq Reyting Agentliyi Azərbaycanın uzunmüddətli kredit reytingli səviyyəsdə saxlamış, reyting üzrə proqnozu isə sabit kimi qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycanın xarici və daxili valyutada uzunmüddətli suveren kredit reytingini “Standart & Poor’s” reyting agentliyi yenə də “BBB- səviyyəsində təsdiq etmişdir. “Fitch Ratings” agentliyi də həmçinin Azərbaycan Respublikasının yerli və xarici valyutada uzunmüddətli suveren investisiya reytingini "sabit" kimi dəyərləndirərək "BBB" səviyyəsində saxlamışdır. Bu isə Azərbaycan Respublikasının Qafqaz

ölkələri arasında investisiya reytinginə malik yeganə ölkə olduğunu təsdiq edir [6, 34, 36].

Son illərdə dövlətin sənayeləşmə siyasəti çərçivəsində çoxistiqamətli tədbirlər hazırlanmış, düşünülmüş şəkildə, sistemli və ardıcıl olaraq həyata keçirilmişdir. Sənayenin qeyri-neft sektorunda innovasiya yönümlü texnologiyalar tətbiq edilmiş, xüsusi statuslu, yüksək texnologiyalı, ixtisaslaşmış müəssisələr yaradılmış, sənaye şəhərcikləri (STP, SKP, Balaxanı sənaye parkı) yaradılmışdır. Bu istiqamətdə işlər görülməkdədir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan sənayenin inkişafının müasir mərhələyə çatdırılması məqsədi ilə institusional, infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, investisiya mühitinin daha cəlbedici olması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir, yeni və müasir istehsal müəssisələri yaradılır. Bu məsələdə dünya dövlətlərinin uğurlu təcrübələri nəzərə alınaraq ölkədə sənaye komplekslərinin yaradılması işinə başlanılmışdır. 2013-cü ildə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının təməli qoyulmuş və Parkda fəaliyyət göstərmək üçün 2 rezident qeydiyyatdan keçmiş, və ilk sərmayəçi olan “Azərtexnolayn” ASC-nin polad boru zavodu Parkın ərazisində fəaliyyətə başlamışdır [6, 35].

Bakı şəhərində Gəmiqayırma zavodu, Gəmi təmiri İstehsalat bazası, Qaz turbinli İstilik Elektrik Stansiyası, Qazax rayonunda Sement Zavodu, Sumqayıtda Polad Boru zavodu, “Gilan” Tekstil parkı, Abşeron rayonunda Plastik qablar istehsalı və “Milla” süd məhsulları zavodları, Hacıqabulda seramik plitələr istehsal edən müəssisə, Şirvan şəhərində Cənub Elektrik stansiyası, Qəbələ rayonunda Üzüm emalı zavodu, İsmayıllı rayonunda Tikiş fabriki, Şabran rayonunda Taxtakörpü SES, “İsmayıllı-1” SES, Naxçıvan MR-da Arpaçay SES və digər sənaye müəssisələri istifadəyə verilmişdir [34].

Aparılan məqsədyönlü və ardıcıl iqtisadi siyasətin nəticəsidir ki, ölkənin son illər davamlı inkişaf xarakteri almış qeyri-dövlət sektorunda hesabat dövründə əhəmiyyətli dərəcədə artım qeydə alınmışdır.

Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü, mln. man.

İllər	Bütün mülkiyyət növləri üzrə	Dövlət mülkiyyəti	Qeyri-dövlət mülkiyyəti	Xüsusi mülkiyyət	Birgə mülkiyyət	Xarici mülkiyyət
1990	244	-	-	-	-	-
1995	1771	1674	97,4	-	-	-
2000	3639	1879	1760	813,6	86,4	860
2005	9309	2737	6572	1400	330,5	4842
2010	27978	5575	22403	2638	651,8	19113
2015	32110	6747	25363	3900	718,7	20654

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı <http://www.stat.gov.az>

Cədvəldə verilənlərə əsaslanaraq ölkədə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin il illərində, 1990-cı ildə Respublikda cəmi 244 mln. man. məhsul istehsal olunmuşdur ki, onun hamısı da dövlət sektorunun payına düşürdü. Lakin hesabat dövrünün növbəti 1995-ci ilində artıq ölkədə cəmi 1771 mln. man. məhsul istehsal olunmuşdur ki, onun da 1674 mln. man. yenə dövlət bölməsində, yalnız 97,4 mln. man. isə qeyri-dövlət mülkiyyətçiləri tərəfindən istehsal edilmişdir [34].

2000-ci ildə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) bütün mülkiyyət növləri üzrə istehsal həcmi əvvəlki hesabat ili ilə müqayisədə 2,05 dəfə artaraq 3639 mln. man. çatmış və onun strukturunda da əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Hesabat ilində dövlət mülkiyyətinin payı 1879 mln. man., qeyri-dövlət mülkiyyətin isə payı 1760 mln. man. təşkil etmişdir. Qeyri-dövlət mülkiyyətdə isə xüsusi mülkiyyətin payı 813,6 mln. man., birgə mülkiyyətin payı 86,4 mln. man. və 860 mln. man. isə xarici mülkiyyətin payına düşür.

2005-ci ildə sənaye məhsulunun strukturu artıq kəskin sürətdə dəyişilmişdir. Belə ki, hesabat ilində 2000-ci illə müqayisədə sənaye məhsulunun həcmi 2,55 dəfə artaraq 9309 mln. man. çatdırılmışdır. Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin)

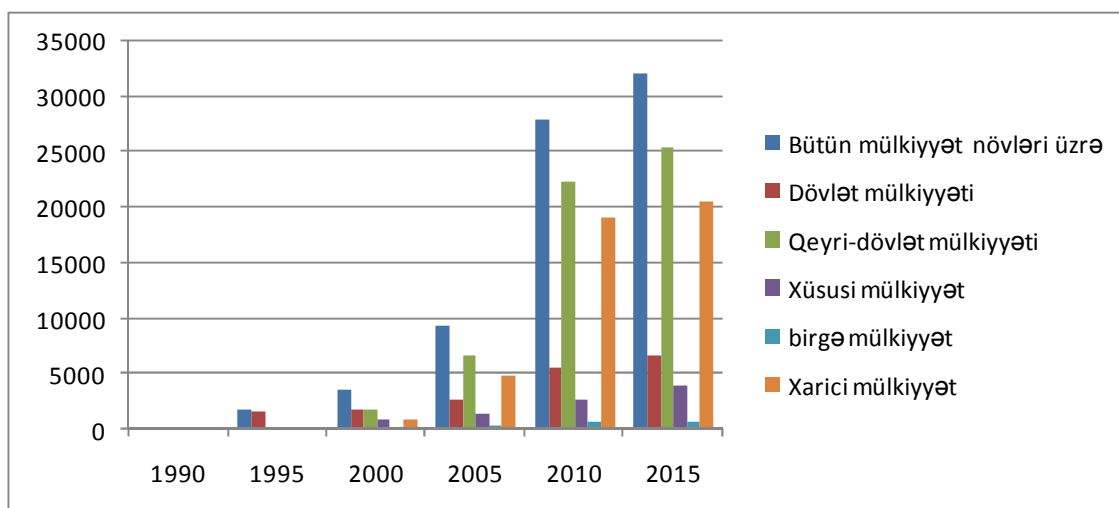
mülkiyyət növləri üzrə bölgüsünə nəzər saldıqda məlum olur ki, qeyd edilən kəmiyyətin 2737 mln. man. dövlətə məxsus sahələrin payına, 6572 mln. man. qeyri-dövlət mülkiyyətçilərinin, ondan isə 1400 mln. man. xüsusi mülkiyyətin, 330,5 mln. man. birgə-qarışıq mülkiyyətin və 4842 mln. man. isə xarici mülkiyyətçilərin payına düşür.

2010-cu ildə də bu artım tempi müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, hesabat ilində 2005-ci illə müqayisədə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi üç dəfə artaraq 27978 mln. man. çatmışdır. Bu kəmiyyətin cəmi beşdə bir hissəsi dövlət mülkiyyətinin payına düşür beşdə dörd hissəsini isə qeyri-dövlət mülkiyyəti təşkil edir. Qeyri-dövlət mülkiyyətinin isə 2638 mln. man. xüsusi mülkiyyətin, 651,8 mln. man. birgə mülkiyyətin və 19113 mln. man. isə xarici mülkiyyətin apayına düşür.

2014-cü ildə isə 1990-cı illə müqayisədə sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) həcmi 131,56 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə isə 1,147 dəfə artaraq 32110 mln. man. təşkil etmişdir. 32110 mln. man. sənaye məhsulunun 6747 mln. man. dövlət sektorunun, 25363 mln. man. isə qeyri-dövlət sektorunun payına düşür. Qeyri-dövlət mülkiyyətinə məxsus olan sənaye məhsulunun 3990 mln. man. xüsusi mülkiyyətin, 718,7 mln. man. birgə mülkiyyətin və 20654 mln. man. isə xarici mülkiyyətin payına düşür.

Cədvəldə verilən stataistik məlumatlar həm sevindiricidir ki, 1990-cı illə müqayisədə hesbat illərində dəfələrlə artmışdır və qeyri-dövlət mülkiyyətinin payı artıq bütün mülkiyyət növləri üzrə sənaye məhsulunun 80%-ni təşkil edir. Lakin bir məsələ hələ də sevindirici deyildir ki, bu qeyri-dövlət mülkiyyətində əsas xüsusi çəkinin xarici mülkiyyətin tərəfində olmasıdır. Bu kəmiyyət demək olar ki 75% təkil edir [33, 34].

Cədvəldə verilənlərin daha da anlaşılan olması üçün statistik materiallar əsasında aşağıdakı diqramı qurmaq olar.

Şəkil 3.1. Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü, mln. man.

Cədvəl 3.2. də verilən statistik məlumatlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, 1990-cı ildə ümumi sənaye istehsalında mədənçıxarma sənayesi 5,3% -lik çəkiyə malik idi. Lakin növbəti illərdə məlum səbəblərdən (XX əsrin neft kontraktının reallaşdırılması) bu pay hasilat sənayesinin hesabına dəyişməyə başlamışdır. Belə ki, 1995-ci ildə bu sahə artıq 19,6%-ə, 2000-ci ildə 53,4%-ə, 2005-ci ildə 67,4%-ə, 2011-ci ilə 80,5%-ə çatmışdır. Lakin 2014-cü ildə bu göstərici 7,5% azalaraq 73% təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.2.

Sənaye istehsalının sahə strukturu, ümumi yekuna nisbətən, müvafiq illərin faktiki qiymətləri əsasında, (%))

	1990	1995	2000	2005	2011	2014
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	5,3	19,6	53,4	67,4	80,5	73,0
Emal sənayesi	90,1	59,4	31,3	25,9	14,3	20,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	4,1	19,2	13,6	5,7	4,7	6,0
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,5	1,8	1,7	1,0	0,5	0,8

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı <http://www.stat.gov.az>

Tədqiq olunan dövrdə emal sənayesinin payı həmçinin məlum səbəblərdən digər sahələrə nisbətdə (digər sahələrin, xüsusilə də hasilat sənayesinin yüksək

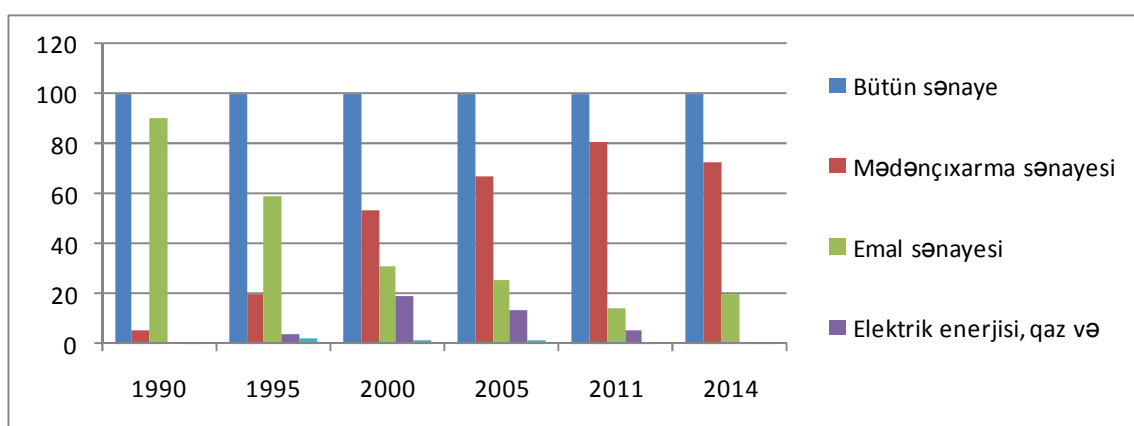

inkişaf fonunda) azalmağa başlamışdır. Belə ki, emal sənayesi 1990-cı ildə ümumi sənaye istehsalında 90,1% paya malik olmuşdur. Bu göstərici üzrə emal sənayesi ümumi sənaye istehsalında 1995-ci ildə 59.4%, 2000-ci ildə 31.3%, 2005-ci ildə 25.9%-ə, 2011-ci ildə 14.3% təşkil etmişdir. Hər birimizə aydındır ki, 2014-cü ildə artıq dünya bazarında inkişaf etmiş bir necə ölkənin təsiri vasitəsilə neftin qiyməti kəskin aşağı düşmüşdür.

Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı kimi göstəriciyə də nəzər salmaqla bu sahənin ümumi sənaye istehsalında 1990-cı ildə 4,1%-ə, 1995-ci ildə 19,2%-ə, 2000-ci ildə 13.6%-ə, 2005-ci ildə 5.7%, 2011-ci ildə 4.7% və nəhayət 2014-cü ildə isə 6% paya malik olmasını müəyyən etmiş olarıq.

Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində də əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunur. Beləki, 1990-cı ilə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsi ümumi sənaye istehsalında cəmi 0,5%, 2000-ci ilin göstəricilərində isə 1.8%, 2005-ci ildə 1,7%, 2011-ci ildə 0,5%, 2014-cü ildə isə 0,8% paya malik olmuşdur.

Yuxarıda aparılan təhlilin nəticələrinin daha əyani və rahat dərk edilməsinin təmin etmək məqsədi ilə stolbik diaqramın qurulması tövsiyyə olunur ki, biz də onu təqdim edirik (şəkil 3.3.).

Şəkil 3.2. Sənaye istehsalının sahə quruluşu, ümumi yekuna nisbətən, müvafiq illərin faktiki qiymətləri, %

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ.H.Əliyev 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasını təsdiq etməklə ölkə iqtisadiyyatının mövcud iqtisadi vəziyyətdə təkmil rəqabətli mühitin təmin edilməsində dövlətin rolunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq yalnız sənaye istehsalının inkişafını deyil, həmçinin enerjiden səmərəli istifadə edən və yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü iqtisadiyyata transformasiya və insan inkişafı konsepsiyası əsas götürülməklə sosial iqtisadi sahələrin də inkişafına kompleks yanaşmanın zəruriliyini əsas kimi təsdiq etmişdir.

İnkişaf Konsepsiyasını əsas tutaraq dövlət iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə ilk öncə nəqliyyat, tranzit və logistika infrastrukturunu təkmilləşdirməli, bölgələrin inkişafı, informasiya - kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin olunması, insan kapitalının inkişafı və səmərəli sosial müdafiə sisteminin qurulması, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və institusional potensialın gücləndirilməsi, vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsi, mədəni irsin qorunması və səmərəli idarə edilməsi və həmçinin, ətraf mühitin qorunması və ekologiya məsələlərini özündə ehtiva edir.

İnkişaf Konsepsiyasının əsas hədəflərini ölkədə adambaşına düşən ÜDM-in həcmnin 13000 ABŞ dollarına çatdırılması, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in orta illik real artım tempinin 7%-dən yüksək olması və eləcə də adambaşına düşən qeyri-neft sektoru üzrə ixracın həcmnin 1000 ABŞ dollarına çatdırılması təşkil edir (5, 6, 34).

Hazırda İnkişaf Konsepsiyasının əsas hədəflərinin reallaşdırılması ilə bağlı ardıcıl və zəruri tədbirlər həyata keçirilir ki, bu da növbəti illərdə ölkəmizin davamlı inkişafını, onun dünyada mövqeyinin daha da möhkəmlənməsini və xalqımızın sosial-iqtisadi vəziyyətinin davamlı olaraq yaxşılaşmasını təmin edəcəkdir.

Təbii ki, müasir dövrdə yeni texnika üzrə tədbirlərin işlənilməsi və tətbiqini stimullaşdırmaq kifayət deyil. Artıq müasir bazar əlaqələrinin formalaşdığı bir şəraitdə inqilabi keyfiyyət dəyişikliklərinə, prinsipcə yeni texnologiyalara, növbəti

nəsil texnikaya keçid lazımdır. Bütün sənaye sahələrinin elmin və texnikanın yeni nailiyyətləri əsasında köklü surətdə yenidən silahlanması vacibdir.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində istehsalın avtomatlaşdırılması əhəmiyyətli rol oynayır.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi əhəmiyyətli dərəcədə əcas istehsal fondlarından istifadənin səviyyəsindən asılıdır.

Sənaye müəssisəsində yaradılmış istehsal potensialından intensiv istifadə edilməli, istehsalın ritmiliyinə, avadanlıqların maksimal yüklənməsinə, onların işinin növbəliliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına və bu əsaslarda hər vahid avadanlıqdan, hər kvadrat metr istehsal sahəsindən məhsul istehsalının həcminin artırılmasına nail olmalıdır.

İnvestisiya siyasətinin düzgün aparılması kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

İstehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində təşkilati-iqtisadi amillər, o cümlədən idarəetmə mühüm yer tutur. İstehsalın miqyasının artması ilə bu amillərində rolu artır. Birinci növbədə bu istehsalın rəşional təşkili formalarının inkişafı və təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Səmərəli təsərrüfatçılıq məsələlərinin həllində, resursa qənaət edən texnika və texnologiyaların yaradılması və tətbiqində elm böyük rol oynayır.

Bütün bunların nəticəsində tənzimlənən, sivil bazar əlaqələri formalaşır, hansı ki, əmək məhsuldarlığının artmasını, sənaye istehsalının yüksəlməsini stimullaşdıran, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılması baxımından ictimai dəyərlərin artırılmasına pozitiv təsir edən vasitədir.

Beləliklə, aparılan araşdırmalardan nəticəyə gəlmək olar:

❖ bazar iqtisadiyyatı şəraitində firma müəssisələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kriteriyası mənfəət və fondlara nisbətdə rentabellikdir;

❖ istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin əsas amilləri və istiqamətləri elmi-texniki tərəqqi, qənaət rejimi, əsas istehsal fondlarında istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, optimal investisiya siyasəti və s. ibarətdir.

3.2.Azərbaycan sənayesinin iqtisadi inkişaf problemləri

Sənaye özündə bir çox sahə və yarım sahələri birləşdirən maddi istehsal sahəsi olmaqla ölkə iqtisadiyyatının bünövrəsi kimi çıxış edir. Bu vacib sahə özündə respublikada inkişaf etdirilmiş perspektivli sahələri, məsələn neft-qaz, yanacaq və energetika, elektroenergetika, metallurjiya, kimya, neft-kimya, maşınqayırma, yüngül və yeyinti kimi sənaye sahələrini birləşdirir. Bildiyiniz kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı son üç-dörd ilə qədər demək olar ki, xam neft və qaz gəlirlərindən asılı vəziyyətdə idi. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin neft şirkətləri ilə qarşılıqlı anlaşma şəraitində bağlanan müqavilələr müasir Azərbaycanın neft və qaz sənayesinin inkişaf sürətini artırmışdır.

Azərbaycanın təsdiq edilmiş karbohidrogen ehtiyatları – neft 6 mlrd. ton, qaz 4-5 trln. m³ qiymətləndirilir. Bu gün Azərbaycanda neft sektorunun dinamik inkişafı qeyri-neft sahələrinin inkişafı üçün maddi baza rolunda çıxış onların inkişafına təkan vermişdir. Respublikada yaradılan əlverişli investisiya mühiti, aparılan özəlləşdirmə prosesi və digər islahatlar qeyri-neft sahələrinin daha intensiv inkişafına xidmət edəcəkdir. Qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsində qeyd edilən məsələlərlə yanaşı bir sıra digər tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır:

- ❖ dövlət əmlakının özəlləşdirməsi və restrukturizasiya proseslərinin sürətləndirilməsi;
- ❖ satış bazarı olan, lakin bərpası və yenidən təşkili məqsədə uyğun sayılan sənaye müəssisələrində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- ❖ yüksək texnologiyaya və ixtisaslı kadrlara malik müəssisələrin beynəlxalq standartların tətbiqinə keçidinin təmin edilməsi;
- ❖ bazarda azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması;
- ❖ investisiyaların təşviqi və onunla əlaqədar tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesinin sürətləndirilməsi;
- ❖ ənənəvi milli sənətkarlıq sahələrinin bərpası və inkişafı;

❖ elm tutumlu istehsalların inkişaf etdirilməsi. Bu məqsədlə bazar konyunkturunun tələblərinə uyğun elmi-tədqiqat institutlarının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və s.

Respublikamızda mövcud lakin demək olar ki istifadə olunmayan və ya qismən istifadə olunan sənaye müəssisələri hələ də vardır. Halbuki həmin sahələrin inkişafı daxili bazarı o sahə məsulları üzrə idxaldan asılığını zəiflətməmiş olardı. Bunlardan bir neşəsinə nəzər salaq.

Mineral-xammal bazalarının vəziyyəti və perspektivləri onun əsasında yüksək rentabelli dağ-mədən və emal müəssisələrinin yaradılmasını və intensiv inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Azərbaycanda alüminium istehsalı Daşkəsən rayonundakı alunit yatağındakı sənaye ehtiyatlarının bazasına əsaslanır. Bu yatağın böyük ehtiyatları Gəncə alüminium zavodunu 40 ildən artıq bir müddətə xammalla təmin etmək iqtidarındadır.

Filizçay Avropada ən iri yataqlardan biri hesab edilir. Yatağın əsas qiymətli komponentləri mis, sink, qalay, gümüş, kükürd, qızıl, kobalt, hesab edilir. Filizçay yatağının sənaye ehtiyatları bazasında 50 ildən artıq müddət ərzində xammalla təmin edilə bilən yüksəkrentabelli dağ-metallurgiya kompleksinin yaradılması mümkündür.

Müstəqillik əldə etdikdən və “Əsrin kontraktı” imzalandıqdan (1994-cü il) və müvafiq qanunların qəbul edilməsindən, investisiyanın qorunmasını təmin edən hüquqi bazanın formalaşdırılmasından sonra ölkə iqtisadiyyatına, xüsusilə də neft-qaz sənayesinə küllü miqdarda kapital yatırılmağa başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dövrlər investisiyanın yönəldilməsi problemləri yaşanırdı. Kapitalın əsas hissəsi yalnız neft hasilatı sahəsinə yönəldildi. Maddi istehsalın digər sahələri isə maliyyə çatışmazlığından tənəzzül dövrünü yaşamaqda idi. Dövlətin gecişmişdə olsa müvafiq tədbirləri nəticəsində son dövrlər yatırılan investisiyalar artıq qeyri-neft sahələrinə də yönəldilir. Lakin, investisiya siyasəti elə aparılmalıdır ki, xarici və daxili investorların kapital qoyuluşu onların seçimi və dövlətin stimullaşdırıcı

tədbirləri ilə sayəsində birinci növbədə hökmən baş tutsun və ikincisi isə mümkün qədər onları iqtisadiyyatın bu gün zəif görünən sahələrinə yönəlməsi təmin edilsin.

Nəzərdə tutulan istiqamətlərdə siyasətin uğurlarını təmin etmək üçün bir sıra problemləri həll etmək lazımdır. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək. Son zamanlar sahibkarlıqla bağlı qanunvericilikdə tez-tez dəyişikliklər baş verir. Bunların bele tez-tez dəyişdirilməsi məqsədəuyğun deyil. Hər hansı bir sahibkar öz fəaliyyətini yeni qanuna əsasən nizamlayıb qurtarmamış, həmin qanun qüvvədən düşür və yenisi ilə əvəz olunur. Bu zaman sahibkar bilmir ki, yeni qanuna uyğunlaşmaqla məşğul olsun, yoxsa şirkətin inkişafı ilə. Belə vəziyyətin yaranmaması üçün təkmil qanunlar qəbul edilməli, onların uzun müddət sabitliyinə nail olunmalıdır. Bununla yanaşı investisiya qoyulduqdan sonrakı dövr ərzində qanunla qəbul edilmiş ağırlaşdırıcı hallar bu investitorlara tətbiq edilməməlidir, yaxud da uzun bir müddətdən sonra tətbiq edilməlidir.

İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin və sənayenin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün islahatlar optimal iqtisadi struktura uyğun və sürətlə aparılmalıdır. Bu prosesə beynəlxalq iqtisadi qurumların nümayəndəsini cəlb etmək, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq lazımdır. Emal sənayesi daha perspektivlidir. Belə ki, bu sahədə az vəsait qoymaqla daha çox nəticəyə nail olmaq mümkündür. Bu bölmənin inkişafı xammal istehsal edən sahələrin inkişafına da təkan verəcəkdir. Sənaye müəssisələrinin modernləşdirilməsi üçün xüsusi siyasət işlənib, hazırlanmalıdır. Çünki, Azərbaycan sənaye müəssisələrindəki avadanlıqların və texnologiyaların əksəriyyəti həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. Bu avadanlıqlarla və texnologiyalarla ister dünya bazarında, istərsə də daxili bazarda rəqabətə tab gətirə biləcək məhsullar istehsal etmək mümkün deyil. Ona görə də yeni texnika və texnologiyaların öyrənilməsi və ölkəyə gətirilib, tətbiq olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sənayenin elə sahələri vardır ki, perspektivi olmadığına görə onlardan imtina etmək, bu sahələrin əvəzinə yenilərini inkişaf etdirmək lazımdır.

Dövlətin xüsusi sənaye siyasəti olmalı, perspektivsiz hesab edilən sahələri özəlləşdirməklə onlardan imtina etməlidir. Yerli xammala əsaslanan sənaye emal

müəssisələri inkişaf etdirilməlidir. Kifayət qədər yerli xammal ehtiyatları olduğu halda, bir sıra sənaye məhsullarına olan daxili tələbat idxal hesabına ödənilir. Bu məhsulların ölkə daxilində istehsalının təşkili istiqamətində işlər aparılmalıdır. Şəkər, kağız, bitki yağları istehsal edən müəssisələrin inşası stimullaşdırılmalıdır. Bakı dəri zavodunun işini yenidən qurmaqla xeyli gəlir əldə etmək mümkündür. Daha çox tənəzzülə uğramış sənaye sahələrinin işini canlandırmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməlidir. Mövcud sərmayələr sənaye sahələri arasında vacibliyinə görə bölüşdürülməlidir. Və nəhayət sənaye məhsullarının ixracı stimullaşdırılmalıdır.

Sadələn bütün bu problemlər öz həllini tapsa, Azərbaycan iqtisadiyyatı eləcə də sənayesi davamlı inkişaf yoluna addım atmış olar.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycanın 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası (mənbə: <http://www.president.az>) Azərbaycanın onun iqtisadi sahələrinin 2020-ci ilədək innovasiya fəaliyyətini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırılması, innovasiya xarakterli yeniliklərin istehsalat tətbiqi, sahəvi və regional inteqrasiyanın dərinləşməsi, mövcud iqtisadi inkişaf tempinin saxlanılması (2012-ci il), ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi və geniş potensialı nəzərə alınaraq, ölkənin regionun ticarət mərkəzinə çevrilməsi, qeyri-neft sektoru üzrə adambaşına düşən ixrac həcmının 1000 ABŞ dollarına çatdırılmasını özündə etiva edir.

Konsepsiya həmçinin ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması, makroiqtisadi sabitliyin qorunması, özəl təşəbbüslərin dəstəklənməsi, maliyyə xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, xarici ticarət və investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi istiqamətləri özündə cəmləşdirir. Bu dövrdə əsas məsələlərdən biri inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılması, daha çevik məzənnə rejiminə tədrici keçid nəzərdə tutulurdu, lakin 2012-ci illə müqayisədə milli valyuta ABŞ dollarına nisbətə 92% dəyərdən düşüb. Konsepsiyanın məzmunu kimi artıq iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi tədbirləri hazırlanaraq həyata keçirilməkdədir.

Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik R.Mehdiyev ölkə iqtisadiyyatının gələcək davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün bir sıra iqtisadi amillərin nəzərə alınmasının zəruriliyini qeyd edir (3,4):

- ❖ qeyri-neft sahəsinin bərpası, yenidən qurulması, məhsul çeşidinin və istehsal həcmnin artırılması yolu ilə iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsi;
- ❖ iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payının artması hesabına təbii hasilat sənayesinin xüsusi çəkisinin azaldılması;
- ❖ sahibkarların, müəssisələrin innovasiyaya üstünlüklərin verilməsinin təmin edilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin işlənilməsi və istifadəsi;
- ❖ Azərbaycanın iqtisadi potensialından (maddi resurslarında və coğrafi mövqeyindən) istifadə etməklə bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- ❖ iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- ❖ xarici bazarlarda milli məhsullarımızın rəqabətqabiliyyətli, bazargir mövqeyinin formalaşdırılması;
- ❖ yoxsulluq və işsizlik səviyyəsinin mümkün qədər azaldılması;
- ❖ aztəminatlı ailələrə maddi yardımların verilməsi;
- ❖ ölkədə əhalinin orta təbəqəsi dairəsinin genişləndirilməsi;
- ❖ sosial sahələrin (təhsilin, səhiyyənin, humanitar sahələrin) inkişafına diqqətin ayrılması;
- ❖ Azərbaycan xalqının bilik və bacarıqlarının artırılması və səmərəli tətbiqi mexanizmlərinin qurulması;
- ❖ qloballaşmanın, beynəlxalq inteqrasiyanın üstünlüklərindən yararlanmağı təmin edən qabaqlayıcı inkişaf modelinə keçidin təmin olunması.

Sadalanan amillər inkişaf konsepsiyasının və iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsi nöqtəyi nəzərdən çox əhəmiyyətlidir. İqtisadiyyatın müasirləşdirilməsinin son illərdə Azərbaycanda milli ideya səviyyəsinə yüksəlmiş xarakteri almasını bu istiqamətdə islahatların aparılmasını, konseptual əsasları ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyənləşdirilmiş respublikanın uzun illər ərzində

formalaşmaqda olan milli inkişaf modeli diktə edir. Bu model əsasən sosialyönümlülük plması ilə fərqlənir.

Belə ki, rəqabətli bazar iqtisadiyyatı inkişaf yolu ilə seçən ölkəmiz üçün insan amilinə xidmət edən islahatlar prioritet hesab edilir. Bütün sahələrdə həyata keçirilən islahatlar da dolayısı ilə insan amilinin sosial-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasına xidmət edir. İqtisadiyyatın müasirləşdirilməsinin və islahatların son məqsədi həm də əhalinin layiqli həyat tərzinin təmin edilməsidir. Bu mənada, respublikamızda həyata keçirilən modernləşmə strategiyasının əsas hədəflərindən birinin də sosial rifahın təmin edilməsidir.

“Azərbaycanın 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında (mənbə: <http://www.president.az>) ölkəmizdə elmin müasir inkişaf istiqamətlərini müəyyən edilməsi prioritet kimi qəbul olunmuşdur. Elm sahəsinin sosial, iqtisadi, mədəni inkişafa nail olunmasında və həmçinin cəmiyyətin gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi imkanları artdıqca müasir düşüncəli, savadlı, sağlam mütəxəssislərin hazırlanmasına çəkilən dövlət xərcləri artırılır [6].

Dünyada baş verən elmi-texniki inkişafdan yararlanmalı, gələcəkdə nanotexnologiyaların inkişafı diqqətdə saxlanılmalıdır. Sürətli iqtisadi inkişaf yolunda olan Azərbaycanda iqtisad elminin inkişaf təmayüllərinin respublikanın müasir reallıqlarına nəzərən müəyyənləşdirilməsi, elmlə idarəçiliyin üzvi vəhdətinin təmini, bu sahəyə yönəldilən vəsaitlərin rentabelliyyətinə nail olunması yeni mərhələdə qarşıda mühüm vəzifələr kimi durur. İqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı iqtisadçı alimlərimiz gələcəkdə tədqiqi daha əhəmiyyətli olması gözlənilən mövzular üzərində çalışmalıdırlar. Elmi istiqamətlərin gələcək inkişaf tendensiyalarının proqnozlaşdırılması zəruridir və xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İqtisadi proqnozların verilməsində və inkişaf konsepsiyasının əsaslandırılmasında alimlərin fəallığına xüsusi ehtiyac var.

Ölkənin sənaye potensialı bir çox amillərlə xarakterizə olunur. Ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişafında, ixrac potensialının gücləndirilməsi və idxaldan asılılığın azaldılmasında sənaye potensialı xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Neft sənayesindən asılılığın azaldılması üçün əvvəlcədən müvafiq tədbirlərin görülməsi vacib hesab edilirdi, lakin bu sahədə müəyyən gecikmələr olmuşdur. Artıq bu gün milli valyutanın dəyəri ABŞ valyutasına nisbətə demək olar ki, iki dəfə dəyərdən düşüb. Azərbaycan Respublikası Prezidenti hesab edir ki, yalnız sənayenin inkişaf etdirilməsi yolu ilə neftin qiymətlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın üzləşə biləcəyi maddi itkiləri kompensasiya etmək mümkündür. Bəli bu belədir, əgər bununla əlaqədar vaxtında tədbirlər görülsəydi.

Təbii ki, hökumət sənayenin qeyri-neft sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı gücünə çevrilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Sənayenin inkişafı, sənayeləşmə ölkənin iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq, əsasən ölkəmizdə zəngin xammal bazasının və sənaye istehsalı infrastrukturunun olması ilə bağlıdır.

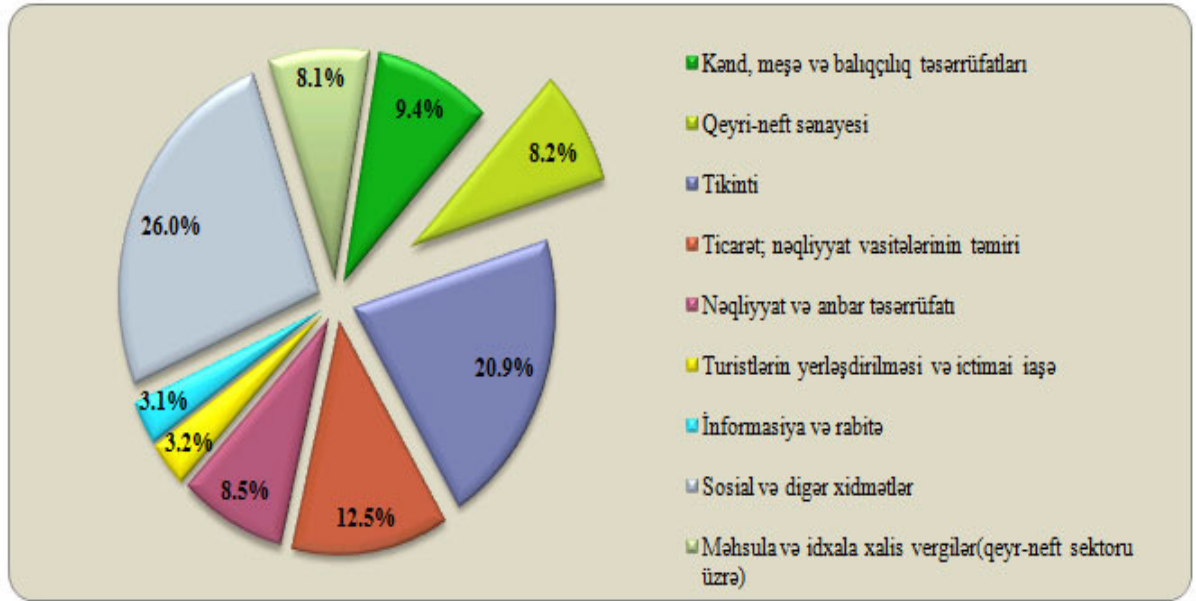
Sənayeləşmə prosesinin müasir sənaye istehsallarının təşkli prinsipləri nəzərə alınmaqla aparılması, restrukturizasiya nəticəsində yeni strukturların müvafiq tələblərə uyğun formalaşdırılması ölkə iqtisadiyyatının perspektivdə maliyyə təminatında əsas ola bilər. Milli gəlirin strukturunda sənaye məhsulunun həcmnin artması, xidmət sahələrinin inkişafına da diqqətin artırılmasını tələb edir. Belə ki istehsal, xidmət, sosial sahələrin inkişafı düz mütənasib olmalıdır. Belə ki, bir sahənin inkişafı digər sahələrin də inkişafını stimullaşdırmalıdır. Digər tərəfdən də sahələrin fəaliyyətini bir-birindən asılı vəziyyətə salınması da düzgün deyil. Neft sektorunun problemləri iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişaf dinamikasına zəiflədirsə, deməli ölkənin maliyyə vəziyyətinə də birbaşa neqativ təsir göstərir.

Məlumat üçün bildirək ki, 2013-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda 32637.9 mln. man. 2014-cü ildə 36000.0 mln. man., 2015-ci ildə isə 37000.7 mln. man. əlavə dəyər yaradılmışdır. 2013-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ümumilikdə onun 59%-dən çoxu sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür [9, 34, 35].

2013-cü ilin yanvar-dekabr aylarında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10.0% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3.1 faiz bəndi artaraq 56.6% təşkil etmişdir.

2013-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin 5.8% artımına qeyri-neft sektoru 5.3 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir

2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda 36000.0 mln. man. əlavə dəyər yaradılmış və ümumilikdə onun 61.4%-i sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür.

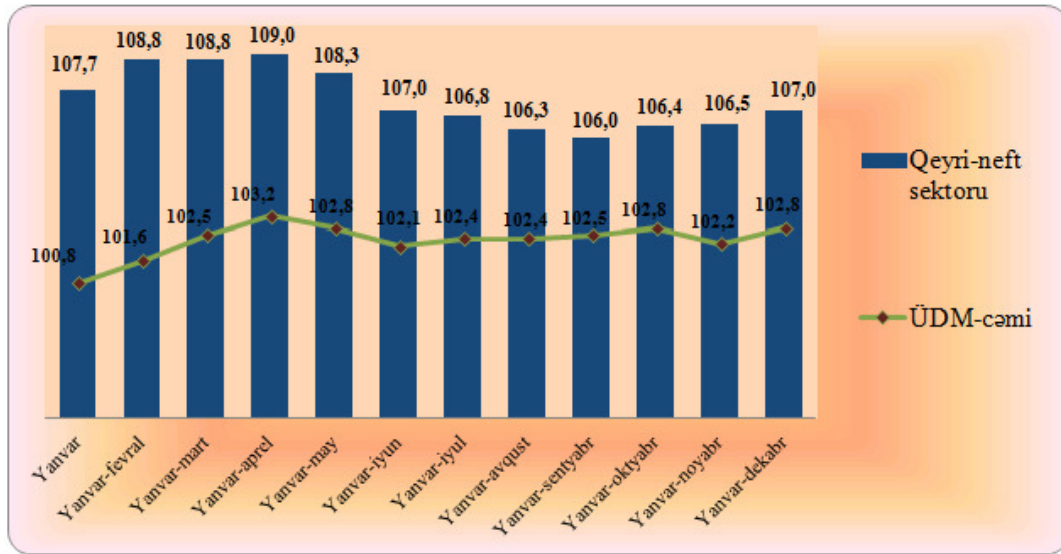

Mənbə: <http://www.economy.gov.az>

Şəkil 3.3. Qeyri-neft sektorunda yaradılmış əlavə dəyərin sahələr üzrə bölgüsü

2014-cü ilin yanvar-dekabr aylarında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 7.0% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 3.9% bəndi artaraq 61.0% təşkil etmişdir. 2014-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin artımı tamamilə qeyri-neft sektorunun hesabına baş vermişdir. Qeyri-neft sektorunun alt sahələri üzrə ÜDM-in artımına ən çox müsbət töhfə verən sahə tikinti sahəsi (1.1% bəndi) olmuşdur.

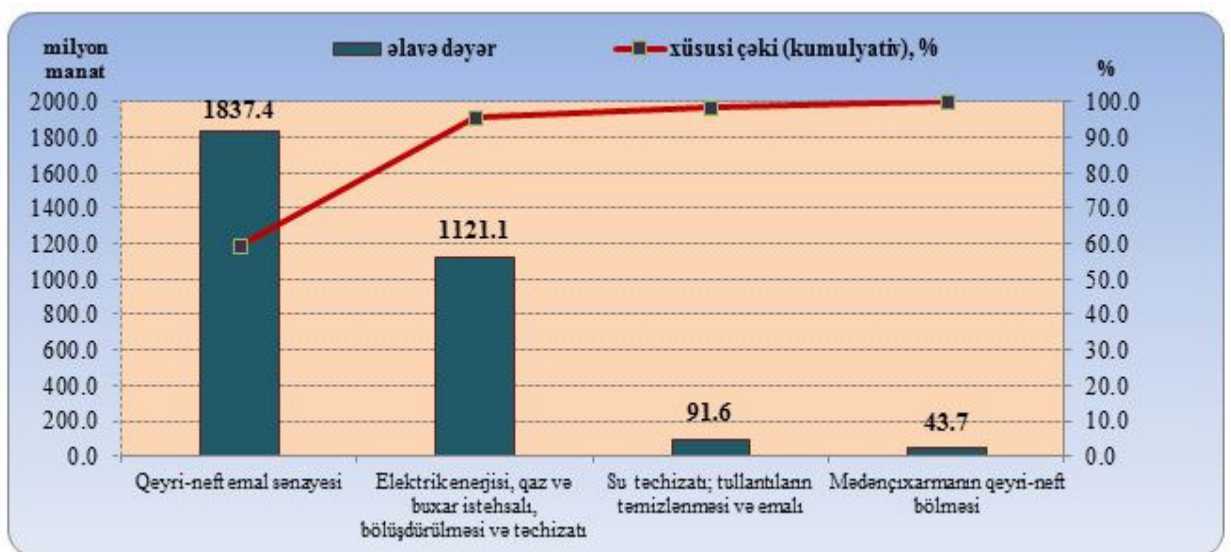
2014-cü ilin yanvar-dekabr aylarında qeyri-neft sənayesində 7189.8 mln. man. məhsul istehsal edilmiş və əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 6.9% artmışdır [8,34].

Mənbə:<http://www.economy.gov.az>

Şəkil 3.4. 2014-cü ildə ÜDM istehsalı və qeyri-neft sektorunun dinamikası,

2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkənin qeyri-neft sektorunda 37.7 mln. man. əlavə dəyər yaradılmış və ümumilikdə onun 59.0%-dən çoxu sosial və digər xidmətlər, ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri və tikinti sahələrinin payına düşmüşdür.

Mənbə:<http://www.economy.gov.az>

Şəkil 3.5 Qeyri-neft sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin strukturu

2015-ci ilin yanvar-dekabr aylarında ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1.1% artmışdır. Qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən 8.0 faiz bəndi artaraq 69.3% təşkil etmişdir. 2015-ci ilin yanvar-dekabr ayları ərzində ölkə iqtisadiyyatında yaradılan əlavə dəyərin 1.1%-lik artımına qeyri-neft sektoru 0.7 faiz bəndi müsbət töhfə vermişdir [34].

Azərbaycan iqtisadiyyatında son illərdəki inkişaf meyillərini müşahidə edərkən, sözsüz ki, sənayenin yüksək inkişaf dinamikasını aydın görmək mümkündür.

Hazırda Azərbaycanda ümumi daxili məhsulun tərkibində əsas yer sənaye məhsullarının payına düşür. Azərbaycan sənayenin sürətli inkişafına görə MDB dövlətləri içərisində nəhəng sənaye komplekslərinə malik Rusiya və Ukrayna ilə rəqabətə davam gətirir.

Respublikamızın zəngin təbii ehtiyatlara malik olması da sənaye potensialından maksimum faydalanmağa zəmin yaradır. Xüsusilə də Gəncə şəhərində və bura yaxın zonalarda xammal bazasının mövcudluğu yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasına əlverişli imkanlar açmışdır. Gəncədə polad kompleksinin və «Detail» alüminium zavodunun təməlinin qoyulması da bu layihələrin başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycanın sənaye potensialının «onurğa sütunu» olan «Azərkimya» şirkətinin tərkibində olan sənaye müəssisələrinin də yenidən qurulması hökumətin diqqət mərkəzindədir. Bu struktura daxil olan kimya müəssisələrinin perspektiv inkişafı ilə əlaqədar yeni proqram hazırlanmışdır. Bu sənədin əsas istiqamətləri «Azərikimya» kompleksini yerli xammal bazası əsasında ən mütərəqqi texnologiyalara əsaslanan yeni zavodların tikintisindən və yenidən qurulmasından ibarətdir. Hökumətin bu planı həm də Sumqayıtdakı müəssisələrin bazasında sənaye şəhərciyinin yaradılması ilə paralel həyata keçirilir. Sumqayıtın mövcud infrastrukturunun bərpa olunması, eyni zamanda yeni müəssisələrin yaradılması XXI əsrin ikinci onilliyi üçün əsas hədəflər olacaqdır.

Prezident İlham Əliyevin 2011-ci il 21 dekabr tarixdə imzaladığı «Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında» Fərmanı da bu və digər məqsədlərin gerçəkləşdirilməsi baxımından vacib əhəmiyyətə malikdir. Preamblua hissəsində göstərildiyi kimi, belə bir fərmanın imzalanması ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaradılması, bu sahədə sahibkarlığın dəstəklənməsi, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin edilməsi, əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması məqsədinə xidmət edir. Fərmana əsasən, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı qurulmaqdadır və artıq bir neçə müəssisə fəaliyyət göstərir. Həmçinin sənəddə göstərilir ki, sənaye parkı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsalı və xidmətlər göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazidir. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının ərazisində neft-kimya və digər prioritet sənaye sahələri üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsulların (işlərin, xidmətlərin) istehsalı və emalı üzrə yeni müəssisələri yaradılmalıdır [5, 34].

Bir neçə ildir ki, STP-də ağır maşınqayırma və sənaye qazları istehsalı, eləcə də Alüminium, Kondensator, MDF, “Müasir Tikinti Materialları”, Qlükoza istehsalı zavodlarının istifadəyə verilməsi, “Qaradağ Sement” zavodunun yenidən qurulması və 2 yeni sement, Bərk məişət tullantılarının yandırılması, Gəmiqayırma, Günəş Panelləri, “Xovlu İplik”, Gübrə zavodlarının və digərlərinin tikintisinin davam etdirilməsi sənayeləşmə siyasətinin real nəticəsidir [34]. Energetika sənayesinin inkişafı, o cümlədən alternativ enerji mənbələrindən istifadənin sürətləndirilməsi və bu sahədə yeni istehsal obyektlərinin yaradılması istiqamətində zəruri işlər görülür.

Ölkə iqtisadiyyatında aparılan köklü dəyişikliklər, struktur islahatları, sənayeləşmə siyasəti yeni müasir komplekslərin yaradılmasını aktual etdi. Bu sahədə aparılan işlər Sumqayıt Texnoloji Parkı, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı kimi möhtəşəm sənaye mərkəzlərinin yaradılması ilə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı ilə daxili tələbatı ödəmək və ixrac yönümlü

istehsalla xarici bazarlara Milli məhsulların, brendlərin çıxarılmasına şərait yaradır. Ölkənin iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi idxaldan asılılığı azaltmaqla qeyri-neft ixracatını artırmalı və, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində önəmli rol oynaymalıdır.

3.3 Restrukturizasiya və müəssisənin idarəetmə sisteminin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi məsələləri

İdarəetmə sisteminin səmərəliliyi xeyli dərəcədə onun özünün düzgün təşkilindən asılıdır ki, bu da idarəetmə orqanlarının quruluşunun, idarə qərarlarının əsaslandırılması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi prosesinin, rəhbərlərin və mütəxəssislərin əməyinin informasiya və texniki idarəetmə ilə əlaqələndirilməsinin plana uyğun şəkildə qaydaya salınmasından ibarətdir. İdarəetmə subyektinin məqsədi idarəetmə aparatının işləməsi üçün daha əlverişli şərait yaratmaqdan və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ona müsbət təsir göstərilməsindən ibarətdir.

İdarəetmə prosesi - idarə olunan obyektin qarşısında duran vəzifələrin müəyyən edilmiş müddətə və ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması, qəbul edilməsi və icrasının təşkili məqsədlə qarşılıqlı əlaqədə və müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilən müxtəlif xarakterli əmək və məşm əməliyyatlarının kompleksi kimi başa düşülür.

İdarəetmənin təşkilinin kompleks təkmilləşdirilməsi və onun qarşısında qoyulan tələblərin yerinə yetirilməsi idarəetmənin təşkilati quruluşunu layihələndirən zaman həyata keçirilir. İdarəetmənin təşkilati quruluşu nomenklaturanı, idarəetmə aparatı bölmələrinin nisbətini, onların bir-biri ilə və idarə edilən obyektə qarşılıqlı əlaqə formalarını səciyyələndirir. Müxtəlif müəssisələrdə idarəetmənin təşkilati quruluşlarının rəngarəngliyində belə onları məhdud miqdarda tiplərə aid etmək olar. Adətən idarəetmə aparatının təşkilati quruluşunun xətti, funksional, xətti-funksional, matrisa, proqram məqsədli və çevik növlərini fərqləndirirlər.

İdarəetmənin xətti quruluşu obyektlər üzrə rəhbərlərin ayrılmasını göstərir ki, bunlardan hər biri bütün növ işləri yerinə yetirir, həmin obyektin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan bütün qərarları işləyib hazırlayır və qəbul edir. Belə quruluş xalis şəkildə idarəetmənin yalnız ən aşağı pillələrində (briqada, istehsalat sahəsi) tətbiq edilir. Daha iri bölmələrdə bu quruluş tətbiq edilə bilməz, çünki hətta kiçik sex çərçivəsində həcm və idarəetmənin mürəkkəbliyi elədir ki, onları ancaq müxtəlif mütəxəssislərin kollektiv səyi ilə yerinə yetirmək olar.

İdarəetmənin funksional quruluşunda kollektivin idarə edilməsinə dair bütün iş növləri müxtəlif funksional bölmələr arasında bölüşdürülür və bu bölmələrdən hər biri müəyyən işləri yerinə yetirir. İdarəetmə quruluşunun bu tipində idarəetmənin ixtisaslaşdırılması daha dolğun həyata keçirilir. Əmək kollektivi daha ixtisaslı və əsaslandırılmış qərarlar alır. Lakin bu halda çox vaxt kollektivə müxtəlif funksional bölmələrdən bir-birinə zidd göstərişlər gəlir, vahid rəhbərlik pozulur, əmək kollektivinin fəaliyyətinin ümumi istiqaməti itir. Bu sistem vahid rəhbərlik prinsipinə uyğun olmadığına görə bütün hallarda tətbiq edilmir. İdarəetmənin xətti-funksional (qərargah) quruluşu daha geniş yayılmışdır. Belə quruluşda idarəetməni bütünlükdə müəyyən kollektivə başçılıq edən xətti rəhbərlər həyata keçirirlər. Ayrı-ayrı qərarları hazırlayarkən xətti rəhbərə ixtisaslaşmış funksional aparat kömək edir. Bu aparat aşağı vəsilələrə aid qərarları bilavasitə özü qəbul etmir. O, xətti rəhbərin tabeliyindəki qərargah hüququnda işləyir və qərarların hazırlanması prosesində ona kömək edir. Bu halda idarəetmənin ixtisaslaşması və vahid rəhbərlik prinsipinin əlaqələndirilməsi daha dolğun həyata keçirilir; həm hazırlanmaqda olan qərarların, həm də hər bir istehsal vəsiləsinə kompleks rəhbərliyin yüksək səviyyəsi təmin edilir.

İstehsalın müasir inkişaf mərhələsində iri təşkilatlar çərçivəsində idarəetmənin qərargah sistemində qeyri-qənaətbəxşlik meydana çıxır. İşləri əlaqələndirmək və ən məsul qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək zərurəti meydana çıxır. Buna idarəetmənin matris quruluşunu tətbiq etmək yolu ilə nail olurlar.

Matris quruluşda xətti rəhbərlərlə və funksional quruluşlu aparatla yanaşı bir də aparatın predmet üzrə ixtisaslaşmış vəsilələri fəaliyyət göstərir. Bu vəsilələrə hər

hansı bir obyektin hazırlanma prosesini və ya tədqiqat institutunda mövzunun tədqiq edilməsini idarə etmək təhkim olunur.

Sənaye müəssisələrində restrukturizasiyanın aparılmasında mühüm rolunu idarəetmənin təşkilati quruluşunun təkmiləşdirilməsi oynayır [11, 19].

Sənaye müəssisələrində idarəetmənin təşkilati quruluşunun əhəmiyyəti nəzərə alınaraq onu müəyyən edən amilləri aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

- ❖ müəssisənin idarəetmə sistemində ierarxiya səviyyələri və onun sayı;
- ❖ müəssisədə idarəetmə funksiyalarının icrası üzrə idarəçilik işçilərinin sayı;
- ❖ müəssisənin xətti idarəetmə heyəti, onun sayı;
- ❖ struktur bölmələrinin sayı, bütün sahələr üzrə;
- ❖ idarəetmə funksiyalarının mərkəzləşdirilmə səviyyəsi.

Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifədən asılı olaraq müəssisənin təşkilati quruluşunun təşkili və yenidən qurulması istiqamətləri:

- ❖ perspektivdə istehsal güclərinin artırılması və avadanlıq parkının genişləndirilməsi nəzərə alınaraq müvafiq təşkilati quruluşun seçilməsi;
- ❖ fəaliyyətin operativliyini, çevikliyini təmin edən təşkilati quruluşa keçid;
- ❖ idarəçilik və nəzarətin işinin aparılmasında səmərəliliyi təmin edən təşkilati quruluşa keçid.

Praktiklərin fikrincə qeyd edilən istiqamətlərin vəhdətini təşkil edən təşkilati quruluşun formalaşdırılması aşağıda sadalanan qaydalara riayət olunmasını tələb edir:

- ❖ müəssisədə idarəetmə üzrə təşkilati quruluş sadə olmalı. Təşkilati quruluşun sadə olması idarəçilik heyəti üçün quruluşa tez alışmağa, informasiya, tapşırıq və əmrlərin tez bir zamanda üfüqi və şaquli çatdırılmasına, qərarların qəbulunda kollektiv iştiraka zəmin yaradar.

- ❖ təşkilati quruluş sxematik təsvir olunmalı və sxem hər kəs üçün dərk edilən olmalı;

- ❖ müəssisənin hər bir işçisi yazılı şəkildə təlimatlandırılmalı;

- ❖ əlaqə sistemi düzgün qurulmalı, informasiyanın ötürülməsi və alınmasında maneələr aradan götürülməli;

- ❖ hər bir işçinin təcəbilyi, səlahiyyəti və məsuliyyəti dövrəsi dəqiqləşdirilməli;
- ❖ hər bir işçinin səlahiyyət və məsuliyyəti ali rəhbərlik tərəfindən koordinasiya olunmalı;

- ❖ hər bir struktur bölmələri üçün rəhbərliyin idarəçilik sərhədləri müəyyən olunmalı;

- ❖ rəhbərlər işçilərin funksiyaları vəzifələr üzrə fərqləndirilməli və bölünməli, mütəmadi olaraq koordinasiya olunmalı;

- ❖ təşkilati quruluş adaptiv və çevik olmalı;

- ❖ yeniliklərə açıq olmalı;

- ❖ yeniliklərin mənimsənilməsi üçün müəssisədaxili və ətraf müfətdə gözlənilən və ya baş verən dəyişikliklərə çevik reaksiya və s.

Ümumiyyətlə, idarəetmənin tətbiq olunan təşkilati quruluşu müəssisənin təşkilati potensialından daha effektiv istifadə üçün şərait yaratmalıdır. Təşkilati potensial nədir? Müəssisənin təşkilati potensialını onun idarəetmə heyəti, idarəetmə əməyinin texniki təminatı və informasiya təminatı resursları təşkil edir.

Təşkilati potensial idarəetmə heyəti, idarəetmə əməyinin texniki təminatı və informasiya təminatı resursları arasında elə nisbət qurulmasını tələb edir ki, o müəssisənin optimal iş rejimində yüksək mənfəətini təmin etsin. Arzu olunan nəticənin əldə edilməsi mütəmadi olaraq müəssisənin təşkilati potensialının tədqiq və təhlilini aparmalıdır. Bu məqsədlə beş ballı sistemlə resursların qiymətləndirilmək olar lazımdır.

Müəssisə idarəçilik imkanlarının, daxili resurslarının dəyərləndirilməsi nəticəsində onun təşkilati quruluşunun restrukturizasiyası üzrə ilkin qərarları hazırlayır:

- ❖ mövcud struktur bölmələrinin restrukturizasiya nəticəsində ləğvi, birləşdirilməsi, yenisinin yaradılmasından sonra yekun tərkibinin müəyyən edilməsi;

- ❖ SİH-nin yeni müvafiq ixtisaslı mütəxəsislərlə zənginləşdirilmək, işçilərin cəlbə edilməsi, daxili yerdəyişməsi və yenidən hazırlanması;

- ❖ rəhbər işçiləri müasir informasiya texnologiyaları ilə təminatı;

❖ menecment informasiyalarının tərkibinin, həcmnin, toplanılma və emalı texnologiyalarının işinə və qərarlarının icrasına nəzarət;

❖ müvafiq işlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bütün növ resursların kəmiyyətinin təyin edilməsi.

Restrukturizasiya tədbirlərini bilavasitə həyata keçirmək məqsədi ilə müəssisənin özünün mütəxəssisi ilə yanaşı müqavilə əsasında idarəetmə sistemində struktur dəyişikliyi üzrə müvafiq proqramı hazırlamaq üçün peşəkar məsləhətçilər kənardan cəlb edilə bilər.

Kənardan cəlb edilən məsləhətçilərin köməkliyi ilə bəzi mühüm məsələləri həll etmək olar:

❖ gözlənilən problemləri qabaqlayıcı tədbirlərlə qarşılamaq üçün müvafiq təkmilləşdirmə işlərinin görülməsi, müəssisənin daxili və xarici bazarlarda tutduğu mövqeyi öyrənmək;

❖ müəssisənin fəaliyyətinə maneə olan və ziddiyət yaradan amillərin müəyyən edilməsi, onların aradan qaldırılması yollarının müəyyən edilməsi.

Müəssisənin idarəetmə sistemində dəyişikliklərin edilməsi haqqında qərar məsələyə kompleks yanaşma əsasında qəbul edilir. Belə ki, kiçik dəyişikliyin edilməsi üçün əlaqədar elementlərə və yarım sistemlərə edilə biləcək təsirlər gözə alınır. Dəyişikliklərin səmərəli olması üçün müəssisənin strateji imkanlarına və perspektiv inkişafına təsir göstərən amillər hər tərəfli tədqiq və təhlil edilməli alınan nəticələr isə qiymətləndirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı şəraiti çox mürəkkəb və dəyişkən olduğu kimi onun da müəssisələrin fəaliyyətinə hər an təsiri də fərqlidir. Struktur dəyişiklikləri planlaşdırılarkən bazarın dinamikliyi, rəqabətin təkmilliyi və ya qeyri-təkmil olması nəzərə alınmalıdır. Kəşflərin, “nou-hau”ların müəyyən dərəcədə faydalı olmasına baxmayaraq onların tətbiqinə ehtiyatlı yanaşmaq lazımdır. O yeniliklər daha uğurlu olur ki, hansılar elmi əsaslandırılmış rəylər nəzərə alınmaqla qəbul edilir.

Müəyyən edilmiş və qeyd edildiyi kimi elmi əsaslandırılmış təkmilləşdirmə layihəsinin tətbiqini planlı şəkildə müəyyən edilmiş proqram üzrə aparılmalıdır. Bu işdə məşhur şəxs təbii ki, müəssisənin rəhbəridir. Məhz rəhbər işçi resturkturizasiya

tədbirlərinə konservativ yanaşma sərgiləyənlərə qarşı öz dəlillərini gətirməklə rastlaşılan müqavimətləri müəssisənin yeniliklərə adaptasiya üzrə müəyyən edilmiş səlahiyyətli şəxslə birgə dəf etməlidirlər. Bu kimi təzyiqlərin artıq prosesdə biruzə verilməməsi üçün hazırlanan tədbirlər haqqında kollektivin bütün üzvləri geniş məlumatlandırılmalıdırlar.

Restrukturizasiya proses olaraq elə aparılmalıdır ki, pozitiv nəticənin alınma dövrü qısa olsun. Sənayedə müəssisələrində idarətmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi fasiləsiz bir proses olmaqla daima yeniliklərə açıq olmalıdır.

İdarətmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi bir neçə mərhələnin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Mövcud idarətmə sisteminin öyrənilməsi restrukturizasiya prosesinin birinci mərhələsidir. Bu mərhələdə idarətmə sisteminin işini xarakterizə edən sənədlər təhlili edilir, idarə aparatı işçilərinin sosial sorğusu keçirilir. Sorğunun nəticələri obyektiv və ya subyektiv səbəblərdən qeyri dəqiq də ola bilər. Belə ki, respondentlər bölmənin işini, mövcud strukturu müdafiə edərək onun səmərəli olduğunu əsaslandırmağa çalışa bilərlər.

İdarətmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsinin ikinci mərhələsi idarətmə sisteminin inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasıdır. Bu konsepsiyanın hazırlanmasında əsas məqsəd bölmənin hansı funksiyasının, işçilərin hansı vəzifə və səlahiyyətlərinin, idarətmə bölməsinin ləğv ediləcəyi və nə kimi yeniliklərin əlavə ediləcəyi kimi məsələləri həll etməkdir. Bu tədbirin zəruriliyinin əsaslandırılması və hazırlanması və reallaşdırması üzrə təcrübələrin öyrənilməsi, məsləhətləşmələrin aparılması, cəlb edilən ekspertlərin köməyi ilə yenilənəcək idarətmə sisteminin inkişaf konsepsiyasının sənədlərinin hazırlanması arzuolunan konsepsiyanın seçilməsinə zəmin yaradır. Mühüm məsələlərdən biri isə mövcud idarətmə sisteminin təhlilinin aparılmasıdır. Təhlil nəticə ehtibari ilə bizə nə vəd edir?

- ❖ mövcud idarətmə sistemini əsaslı şəkildə qiymətləndirilmə;
- ❖ strukturda zəif və güclü tərəflərin müəyyən edilməsi;
- ❖ mövcud idarətmə sisteminin inkişafı prioritetlərini müəyyən etmək;
- ❖ struktur dəyişikliyinə ilkin obyektlerini aydınlaşdırmaq;

❖ idarəetmə sisteminin inkişaf konsepsiyasının proqramının hazırlanması üçün zəruri ilkin məlumatların alınması və s.

Təhlilin nəticələrinin mötəbər olması üçün mövcud sistemin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə, qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə daxili ehtiyatların aşkarlanmasına, strukturun perspektiv inkişaf yollarının öyrənilməsinə ciddi yanaşmaq lazımdır.

Üçüncü mərhələdə isə restrukturizasiya nəticəsində planlı şəkildə yaradılmış təşkilati quruluşun məqsədləri və funksiyaları dəqiqləşdirilir. Əgər məqsədə uyğun nəticə nəzərdə tutulursa, planlı şəkildə xarici mühitin təsiri ilə dəyişə bilirsə, konkret məna və məzmunu malikdirsə, məqsədəuyun vəzifə və funksiyalar müəyyən edilə bilirsə deməli o səmərəli və optimal sayıla bilər.

Təşkilati quruluşun məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi idarə heyətinin təkliflərinin nəzərə alınması ilə daha asandır və məsuliyyətin paylanmasını şərtləndirir. Məqsəd və vəzifələrin müəyyən edilməsi idarəçilik sisteminin əsasını təşkil edir.

Yekun nəticələrə görə funksiyaların əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi idarəetmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsinin dördüncü mərhələsidir. Təşkilati quruluşun ierarxilik prinsipi əsasında qurulması onun hər bir idarəetmə səviyyəsi üçün müvafiq alt məqsəd və funksiyalar da müəyyənləşdirir. Nəticə, yuxarı idarəetmə səviyyələrin funksiyaları ondan aşağı səviyyə idarəetmənin funksiyalarından əhəmiyyəti baxımdan üstündür. Buna baxmayaraq səviyyəsiindən asılı olmayaraq bütün idarəetmə funksiyaları müqayisə edilir və təkrarlanan funksiyalar müəyyənləşdirilir və ləv edilir.

İdarəetmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsinin beşinci mərhələsində idarəetmənin təşkilati quruluşunun bir neçə alternativ variantları hazırlanır.

Hazırlanan hər variant üzrə təşkilati quruluşun bölmə və səviyyələri idarəetmə heyətinin sayı, əmək tutumu, xərclər və idarəetmə funksiyalarının xarakteristikası işlənir.

Altıncı mərhələdə idarətmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsinin təklif olunan alternativ variantlardan ən optimal variant seçilir. Bu mərhələdə hər bir variant qiymətləndirilir, onun üstün və zəif tərəfləri öyrənilir.

Optimal variantın seçimi zamanı əsas qiymətləndirmə meyarı kimi müəssisə fəaliyyətinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə mənfəətin artırılması qəbul olunur. İdarəetmə sistemində edilən yeniliklər seçilmiş meyarın obyektivliyinə, düzgünlüyünün təsdiq edilməsinə və əsası isə reallaşdırılan olmasına xidmət edir. Bu müsbət dəyişikliklərə müəssisənin struktur islahatından sonra idarəetmə xərclərinin azaldılması, istehsal bölmələrinin tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, işdə təkrarçılığın azaldılması, və s. aid olunur.

Yeddinci mərhələdə seçilmiş təşkilati quruluş üzrə idarəetmə sisteminin mövcud vəziyyətinin layihə vəziyyətinə keçirilməsi və proqramın mənimsənilməsi ilə layihənin tətbiqi proqramı hazırlanır.

İdarətmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsinin səkkizinci mərhələsində təşkilati quruluş layihəsinin dəqiqləşdirilməsi və tənzimlənməsi işləri aparılır.

Müəssisədə restrukturizasiya işlərinin aparılması zamanı Qərbi ölkələrinin təcrübəsindən yararlanaraq dəyişiklikləri çevik, sürətli aparmaq üçün ardıcıl olaraq bir neçə mühüm işlər görülməlidir [22, 25]:

- ❖ məqsədlər müəyyən olunmalı;
- ❖ müəssisənin təşkilati imkanlarının strateji diaqnozunu müəyyən edilməsi;
- ❖ müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün dəyişikliklər konsepsiyasını hazırlamalı;
- ❖ arzuolunan təşkilati quruluş növünün müəyyən edilməsi;
- ❖ təşkilati quruluşun təkmilləşdirilməsi üçün münasib layihələndirmə metodunun seçilməsi;
- ❖ təkmilləşdirilmə tədbirlərinin hazırlanması prosesinə məsləhətçilərin cəlb olunması;
- ❖ təkmilləşdirmə prosesinə məsul mütəxəssislərin təyin olunması;

❖ restrukturizasiyanın məqsəd, strategiya və taktikanın məsləhətçilərlə birlikdə dəqiqləşdirilməsi;

❖ layihənin hazırlanmasının resurslarla təminatı;

❖ layihələndirmə və tətbiq mərhələlərinin nəticələrinə nəzarətin təşkili;

❖ layihənin qısa zamanda tətbiq olunması;

❖ yeniliklərə dəstək, kollektivdə təbliğatın aparılması;

❖ əməkdaşların yenilikləri qəbul etməsi;

❖ əməkdaşların funksional bacarıqla bərabər başqa hansı keyfiyyətlərə malik olmalarının müəyyən edilməsi;

❖ vakant yerlərə yeni kadrların seçilməsinin, əməkdaşların hazırlanması və yenidən hazırlanması;

❖ uğurlu strateji fəaliyyətə görə mükafatlandırma;

❖ operativ və çevik idarəetmə sisteminin qurulması;

❖ nəzarət sisteminin təşkili;

❖ proqnozlaşdırılan mənfəətindən səmərəli istifadə yollarının müəyyən edilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Magistr dissertasiya işində ölkə sənayesinin restrukturizasiyasının mövcud vəziyyətinin hər tərəfli təhlili əsasında bir sıra nəticələr əldə edilmiş və təkliflər irəli sürülmüşdür ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Restrukturizasiya müəssisənin təşkilati quruluşunun dəyişdirilməsi, maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi vasitəsi olmaqla yeni şəraitin tələblərinə cavab verən istehsal və xidmət sahəsində işlərin reallaşdırılmasına şərait yaradır. Restrukturizasiya müəssisədə planlaşdırılan islahat proqramının tərkib hissəsidir.

Müəssisənin restrukturizasiyası - müasir yanaşmalar əsasında idarəetmə sisteminin təkmilləşməsinə, istehsalın səmərəliliyinin və məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə təsir edən xarici mühitin və müasir inkişaf strategiyasına uyğun olaraq onun fəaliyyət sisteminin kompleks optimallaşdırılmasıdır. Bu prosesdə müəssisənin fəaliyyətinin bütün aspektləri harmonik şəkildə uzlaşır.

Bütövlükdə, müəssisənin restrukturizasiyası aşağıdakı üç əsas halda həyata keçirilir:

Birincisi, müəssisə dərin böhran vəziyyətində olduqda müəssisənin restrukturizasiyası həyata keçirilir. İkincisi, müəssisənin cari vəziyyəti qənaətbəxş və onun fəaliyyətinə dair proqnozlar isə neqativ olduqda.

Üçüncüsü, restrukturizasiyaya səmərəli işləyən və dinamik inkişaf edən müəssisələr də məruz qala bilər.

Müəssisənin restrukturizasiyası aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ❖ müəssisənin idarəetmə sisteminin yenidən təşkilini;
- ❖ biznes-proseslərin, yəni sifarişin alınması, məhsul və xidmətlərin istehsalı, hazır məhsulun (xidmətin) istehlakçıya çatdırılması üzrə fəaliyyətin optimallaşdırılmasını;
- ❖ müəssisənin təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsini;
- ❖ kapital və maliyyənin idarə olunması sisteminin yenidən qurulmasını;
- ❖ biznesin daha səmərəli və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyən etdirilməsini.

2. Müəssisənin məqsədi və strategiyasından asılı olaraq restrukturizasiyanın operativ və strateji forması seçilir.

3. Müəssisənin restrukturizasiyasını həyata keçirməzdən qabaq onun fəaliyyətinin maliyyə-iqtisadi göstəriciləri təhlil olunur.

4. Qeyd olunduğu sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyası istiqamətlərin-dən biri də müəssisənin idarəetmə strukturunun yeniləşdirilməsidir.

5. Fikrimizcə, ölkədə təsərrüfat subyektlərinin restrukturizasiyasının tənzimlənməsi istiqamətində dövlətin həyata keçirəcəyi mühüm addımlarda biri bu prosesin hüquqi bazasının yaradılması və mövcud olan bazanın təkmilləşdirilməsidir.

Yerli və xarici ölkə mütəxəssislərinin təcrübəsinə söykənərək söyləmək olar ki, müəssisədə restrukturizasiya zamanı idarəetmənin təşkilati quruluşunda dəyişiklikləri çevik surətdə aparmaq üçün ardıcıl olaraq aşağıdakı tədbirləri reallaşdırmaq lazımdır:

- ❖ məqsədlər müəyyən olunmalı;
- ❖ müəssisənin təşkilatı imkanlarının strateji diaqnozunu müəyyən edilməsi;
- ❖ müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçün dəyişikliklər konsepsiyasını hazırlamalı;
- ❖ arzuolunan təşkilati quruluş növünün müəyyən edilməsi;
- ❖ təşkilati quruluşun təkmilləşdirilməsi üçün münasib layihələndirmə metodunun seçilməsi;
- ❖ təkmilləşdirilmə tədbirlərinin hazırlanması prosesinə məsləhətçilərin cəlb olunması;
- ❖ təkmilləşdirmə prosesinə məsul mütəxəssislərin təyin olunması;
- ❖ restrukturizasiyanın məqsəd, strategiya və taktikanın məsləhətçilərlə birlikdə dəqiqləşdirilməsi;
- ❖ layihənin hazırlanmasının resurslarla təminatı;
- ❖ layihələndirmə və tətbiq mərhələlərinin nəticələrinə nəzarətin təşkili;
- ❖ layihənin qısa zamanda tətbiq olunması;
- ❖ yeniliklərə dəstək, kollektivdə təbliğatın aparılması;

- ❖ əməkdaşların yenilikləri qəbul etməsi;
- ❖ əməkdaşların funksional bacarıqla bərabər başqa hansı keyfiyyətlərə malik olmalarının müəyyən edilməsi;
- ❖ vakant yerlərə yeni kadrların seçilməsinin, əməkdaşların hazırlanması və yenidən hazırlanması;
- ❖ uğurlu strateji fəaliyyətə görə mükafatlandırma;
- ❖ operativ və çevik idarəetmə sisteminin qurulması;
- ❖ nəzarət sisteminin təşkili;
- ❖ proqnozlaşdırılan mənfəətdən səmərəli istifadə yollarının müəyyən edilməsi.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1 iyul 1994-cü il, № 848.
2. “Səhmdar cəmiyyətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 12 iyul 1994-cü il, № 850.
3. “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 15 yanvar 1992-ci il, № 57
4. “İnvestisiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 13 yanvar 1995-ci il, № 952.
5. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar. Bakı 2000
6. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118
7. “Azərbaycan 2020-gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, Bakı, 2012-ci il 29 dekabr
8. “Əsrin müqaviləsi”. Bakı, 1994-cü il 20 sentyabr
9. Akademik Mehdiyev R. “Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti” Məqalə. Xalq qəzeti.- 2009.- 19 iyul.- S. 2.
10. Atakişiyev M. Azərbaycan sosial-iqtisadi tərəqqi yolunda. Bakı: 2005
11. Hüseynov T.Ə. “Sənayenin iqtisadiyyatı”.-Bakı, 2000
12. Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2004, 228 s.
13. Əlirzayev Ə. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf problemləri və həlli yolları. Bakı: Elm, 2000
14. Аистова М. Д. Реструктуризация предприятий: вопросы управления. Стратегии, координация структурных параметров, снижение сопротивления преобразованиям. М.: «АльпинаПублишер», 2002. 287 с.
15. Баранников М.М. и др. «Основы предпринимательства».- Ростов н/Д, 1999.

16. Баскакова, О.В. Экономика организаций (предприятий): учеб. пособие / О.В. Баскакова; Изд. - "Дашков и Кш". - М.: Дашков и Кш, 2004.
17. Давыдова Л.А., Фальцман В.К. «Экономика и управление предприятием».- Москва, 2003
18. Елизаров Ю.Ф. Экономика организаций (предприятий): учебник для вузов/ Ю.Ф. Елизаров. - 3-е изд., испр. - М.: Экзамен, 2008
19. Зайцев Н.Л. «Экономика промышленного предприятия».-М.: 2000
20. Клейнер Г. Управление корпоративными предприятиями в переходной экономике // Вопросы экономики. 1999. № 8.
21. Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г. М12 Управление проектами: Учебное пособие / Под общ. ред. И.И. Мазура. - 2-е изд. - М.: Омега-Л, 2004. - с. 664
22. Одинцов М.В., Ежкин Л.В. Корпоратизация и реструктуризация как две стороны реформирования предприятия: Менеджмент в России и за рубежом, №6, 2000 г.
23. Правовое регулирование холдинговых объединении. М., Волтерс Клувер. 2006
24. Предпринимательское право. Учебник для средних специальных учебных заведений/Под ред. Е.П. Губина, П.Г. Лахно, М., Юристь.2001
25. Савицкая Г.В. «Анализ эффективности деятельности предприятия: методологические аспекты».-Москва, 2003
26. Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе: практическое пособие/Под ред. Е.П. Губина. М., Юристь. 1999
27. Шиткина И.С. Холдинги: правовое регулирование и корпоративное управление. М., Волтерс Клувер. 2006
28. Шиткина И.С. Холдинги. Правовой и управленческие аспекты. М.: Городец-издат. 2003. 350 с
29. Швандер В.А., Аврашков Л.Я. «Экономика предприятия»./Под ред. проф. В.С.Торопцова. -Москва, 2002

30. Фролова Т.А. Экономика предприятия: конспект лекции, Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2009.

31. Ширенбек Х. Экономика предприятия: Учебник для вузов./Пер. с нем. под общ. ред. И.П.Бойко, С.В.Валдайцева, К.Рихтера.-СПб, 2005

32. «Экономика отрасли»: /Под ред. А.С. Пелиха.-Ростов н/Д, 2003

33. <http://www.president.az/documents/laws>;

34. <http://www.economy.gov.az>;

35. <http://www.stat.gov.az>

36. <http://www.yandex.ru>

РЕЗЮМЕ

Магистерская работа посвящено научной исследованию вопросов реструктуризации и структурным изменениям промышленности страны. Диссертационная работа состоит из введений, из трех глав, выводов и предложений, а также и из списка использованной научной источников.

Первая глава работы посвящено изучению экономической и теоретической основ и содержания понятии ресируктуризации структурное изменение промышленности.

Во второй главе диссертационной работы рассматривается структурная политика государство, мероприятия государство которые реализуется или должны реализовываться с целью поддержки промышленности Азербайджана.

Третья глава диссертационной работы посвящено анализу текущей ситуации промышленности Азербайджана и исследовании вопросов и проблем развитие.

В итоге отмечено выводы и предложении сделанные автором научной работы.

SUMMARY

Master's work is devoted to the scientific study of the restructuring and structural change of industry. The thesis consists of introduction, three chapters, conclusions and proposals, as well as from the list of used scientific sources.

The first Chapter of the work devoted to the study of the economic and theoretical foundations and the content of the concept of respiratorial a structural change in the industry.

In the second Chapter of the thesis examines the structural policy of the state, the event state that is being implemented or should be implemented to support industry in Azerbaijan.

Treaa Chapter of the thesis posvyashena the analysis of the current situation of industry of Azerbaijan and the study of voprosova problems development. In the end, noted the conclusions and proposal made by the author of scientific work.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasında və inkişafında maddi istehsalın aparıcı və ən iri sahəsi olan sənaye müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hər bir ölkədə sənayeni inkişaf etdirməklə xalq təsərrüfat kompleksinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək, ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək və əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasına nail üçün qlobal iqtisadi və sosial problemlərin həllini sürətləndirməlidir.

Bu sürətləndirməyə, məqsədə nail olmaq üçün isə zəruri istehsal amillərinə malik olmaqla rəqabətqabiliyyətliliyi yüksəltmək mümkündür. Bütün bunlar isə sənayenin, onun struktur bölmələrinin fəaliyyətində köklü dəyişikliklərin edilməsi və müəssisələrin restrukturizasiyası ilə mümkündür.

Restrukturizasiya moda məqsədi ilə deyil, obyektiv şəraitin tələbindən irəli gələn zərurətlə həyata keçirilir. Restrukturizasiyanın başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o müəssisənin gündəlik işgüzar tsiklinin bir hissəsi deyildir. Restrukturizasiyanı məhz müəssisənin fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün istiqamətlərini əhatə edən dəyişikliklərin kompleks xarakterinin zəruriliyi şərtləndirir. Biznesin uğuru və səmərəliliyi restrukturizasiyanın aparılmasının məqsədli təşkilindən çox asılıdır.

Restrukturizasiya nəinki islahatlaşdırmanın ən səmərəli və böyük investisiya tələb etməyən üsulu, eləcə də müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi və onun ləğvindən qaçmanın yeganə üsuludur. Odur ki, respublikada ödəməqabiliyyəti olmayan müəssisələrin restrukturizasiyası böyük zərurət təşkil edir.

Normal fəaliyyət göstərən iqtisadiyyatda bütün müəssisələr dövrü olaraq restrukturizasiyaya müraciət edirlər. Çünki xarici mühit həmişə dəyişir. Digər tərəfdən, inkişaf müəssisənin müvəffəqiyyətinin və mövcudluğunun əsas tərkib hissəsidir. Əgər müəssisədə artım yoxdursa, onda işçilərdə ruh yüksəkliyinə nail olmaq və yüksək ixtisaslı menecerləri cəlb etmək çətin olur. Müəssisənin inkişafı isə yeni strategiyanın hazırlanmasını və reallaşdırılmasını zəruri edir.

Restrukturizasiya müəssisənin ağır böhran vəziyyətindən çıxarılması, maliyyə vəziyyətinin sağlamlaşdırılması, xarici mühitin dəyişilməsini və yeni strategiyanın

tələblərini nəzərə almaqla fəaliyyətin yenidən qurulması vasitəsidir. Müəssisənin restrukturizasiyasının aparılması zərurəti ilk növbədə, onun ağır maliyyə vəziyyəti, müəssisənin iflası, mülkiyyətinin müəyyən hissəsinin və imicinin itirilməsi təhlükəsi, istehsalın səmərəlilik səviyyəsinin və investisiya cəlbediciliyinin aşağı olması ilə əlaqədardır. Belə halların yaranması bir sıra daxili və xarici səbəblərlə izah olunur. Bunlar isə ölkə sənayesinin restrukturizasiya olunmasının zəruriliyini göstərir.

Tədqiqatın predmetini bazar münasibətləri şəraitində istehsal müəssisələrinin restrukturizasiyası məsələlərinin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan Respublikasının sənaye müəssisələri seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə ölkə sənayesinin müasir vəziyyətinin və sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyasının mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili əsasında bu istiqamətdə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq magistr işi yazılarkən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

- ❖ müəssisənin restrukturizasiyasının mahiyyətinin elmi cəhətdən araşdırılması;
- ❖ müəssisənin restrukturizasiyasının aparılması mexanizmi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- ❖ Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin inkişafının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- ❖ ölkədə dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi və onların restrukturizasiyası prosesini araşdırmaq;
- ❖ sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyasının əsas istiqamətləri araşdırılmışdır;
- ❖ sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyası prosesinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin öyrənilməsi.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını əcnəbi iqtisadçı alimlərin sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyası məsələlərinə həsr edilmiş elmi tədqiqatları,

dünya ölkələrinin bu sahədəki təcrübələri, respublikamızın iqtisadçı alimlərinin bu mövzu ilə əlaqədar nəzəri fikirləri və s. təşkil edir.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi 3 fəsil, nəticə və təkliflərdən, mövzu ilə əlaqədar materialların öyrənilməsində və yazılmasında istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 101 vərəq olan kompyuterdə yazılmış mətnədən ibarətdir.

Magistrant:

Əliyeva N. E.

Elmi rəhbər:

dos.Məmmədov S.M.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1 iyul 1994-cü il, № 848.
2. “Səhmdar cəmiyyətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 12 iyul 1994-cü il, № 850.
3. “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 15 yanvar 1992-ci il, № 57
4. “İnvestisiya haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 13 yanvar 1995-ci il, № 952.
5. Azərbaycan Respublikasında rəqabətin qorunması və təbii inhisarların tənzimlənməsi. Qanunlar, normativ sənədlər, analitik materiallar. Bakı 2000
6. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118
7. “Azərbaycan 2020-gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası, Bakı, 2012-ci il 29 dekabr
8. “Əsrin müqaviləsi”. Bakı, 1994-cü il 20 sentyabr
9. Akademik Mehdiyev R. “Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti” Məqalə. Xalq qəzeti.- 2009.- 19 iyul.- S. 2.
10. Atakişiyev M. Azərbaycan sosial-iqtisadi tərəqqi yolunda. Bakı: 2005
11. Hüseynov T.Ə. “Sənayenin iqtisadiyyatı”.-Bakı, 2000
12. Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2004, 228 s.
13. Əlirzayev Ə. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf problemləri və həlli yolları. Bakı: Elm, 2000
14. Аистова М. Д. Реструктуризация предприятий: вопросы управления. Стратегии, координация структурных параметров, снижение сопротивления преобразованиям. М.: «АльпинаПаблицер», 2002. 287 с.
15. Баранников М.М. и др. «Основы предпринимательства».- Ростов н/Д, 1999.

- 16.Баскакова, О.В. Экономика организаций (предприятий): учеб. пособие / О.В. Баскакова; Изд. - "Дашков и Кш". - М.: Дашков и Кш, 2004.
- 17.Давыдова Л.А., Фальцман В.К. «Экономика и управление предприятием».- Москва, 2003
- 18.Елизаров Ю.Ф. Экономика организаций (предприятий): учебник для вузов/ Ю.Ф. Елизаров. - 3-е изд., испр. - М.: Экзамен, 2008
- 19.Зайцев Н.Л. «Экономика промышленного предприятия».-М.: 2000
- 20.Клейнер Г. Системная экономика как – платформа развития современной экономической теории Вопросы экономики, 2013, № 6, с. 4 – 28.
- 21.Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г. М12 Управление проектами: Учебное пособие / Под общ. ред. И.И. Мазура. - 2-е изд. - М.: Омега-Л, 2004. - с. 664
- 22.Одинцов М.В., Ежкин Л.В. Корпоратизация и реструктуризация как две стороны реформирования предприятия Менеджмент в России и за рубежом, №6, 2000 г.
- 23.Правовое регулирование холдинговых объединении. М., Волтерс Клувер. 2006
- 24.Предпринимательское право. Учебник для средних специальных учебных заведений/Под ред. Е.П. Губина, П.Г. Лахно, М., Юристь.2001
- 25.Савицкая Г.В. «Анализ эффективности деятельности предприятия: методологические аспекты».-Москва, 2003
- 26.Скляренок В.К., Прудников В.М. «Экономика предприятия». -Москва, 2003
- 27.Управление и корпоративный контроль в акционерном обществе: практическое пособие/Под ред. Е.П. Губина. М., Юристь. 1999
- 28.Шиткина И.С. Холдинги: правовое регулирование и корпоративное управление. М., Волтерс Клувер. 2006
- 29.Шиткина И.С. Холдинги. Правовой и управленческие аспекты. М.: Городец-издат. 2003. 350 с

- 30.Швандер В.А., Аврашков Л.Я. «Экономика предприятия»./Под ред. проф. В.С.Торопцова. -Москва, 2002
- 31.Фролова Т.А.Экономика предприятия: конспект лекции, Таганрог: ТТИ ЮФУ, 2009.
- 32.Ширенбек Х. Экономика предприятия: Учебник для вузов./Пер. с нем. под общ. ред. И.П.Бойко, С.В.Валдайцева, К.Рихтера.-СПб, 2005
- 33.«Экономика отрасли»: /Под ред. А.С. Пелиха.-Ростов н/Д, 2003
- 34.<http://www.president.az/documents/laws>;
- 35.<http://www.economy.gov.az>;
- 36.<http://www.stat.gov.az>
- 37.<http://www.yandex.ru>